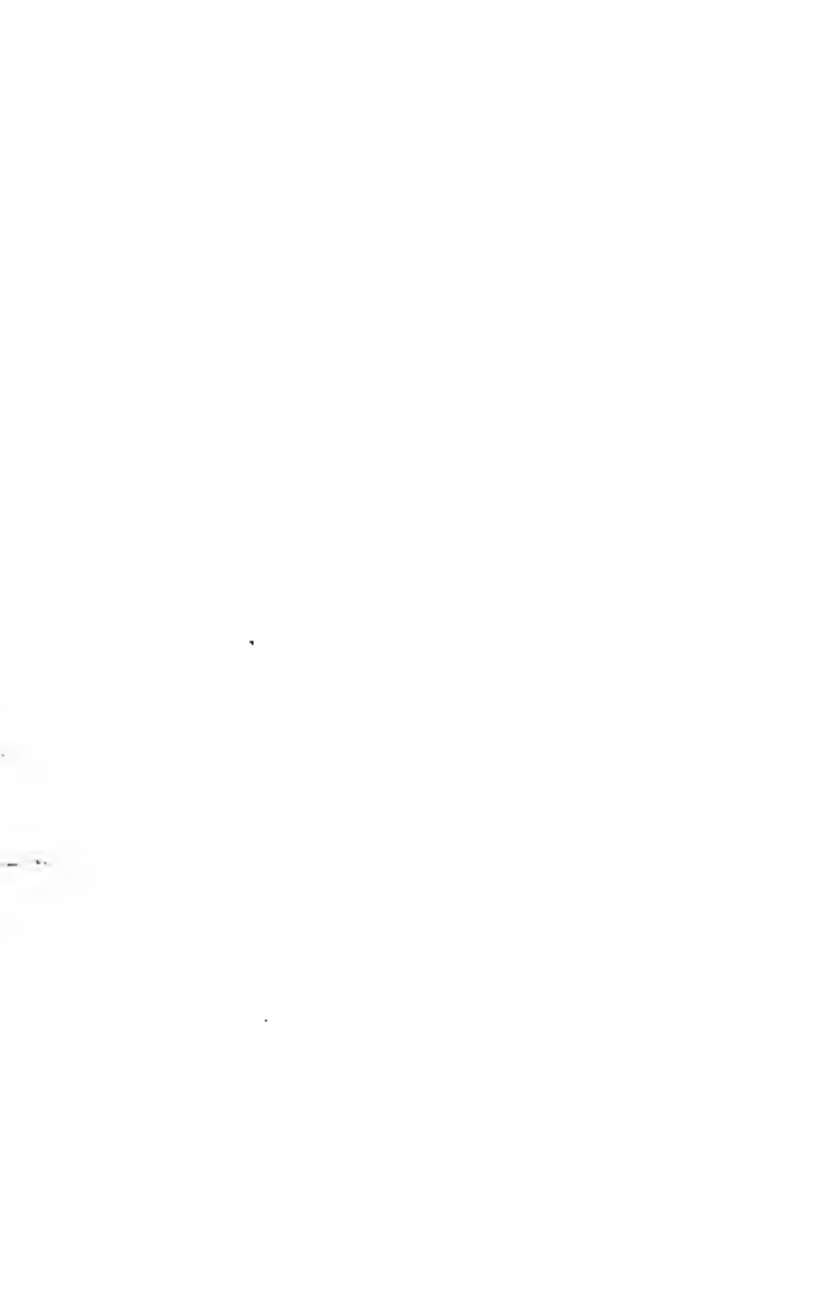

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa + V Dik-Ray

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तद्धिते अपत्यप्रकरणम् ।

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol. III—Part I

(TADDHITA—APATYADHIKABA)

With English Translation and Sanskrit Commentar

BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(H),
Bhishagacharyya.

Re. 2/8 .

CORRECTION

Page 7, line 21, for "The word लीमन् final slides its affix च' when many etc." read "The word लीमन् final slides its affix इञ् but then the affix 'च' comes in place of it when many etc."

[N. B.—Thus उहुलीमन् + इञ् = औहलीमि: in singular, औहुलीमी in dual but in plural इञ् is replaced by the affix च; then उहुलीमन् + च = उहुलीमा: with टिप्पण by the rule "गलद्विते"; See also our vol. I. Part II. p. 78].

“स्वतन्त्रीत्यर्थं सरस्वतीविनोदं कुरुते.”—पञ्चतन्त्रम्
सारदाजिनोदं

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
(पूर्वाह्ण—तद्विषयप्रकरणम्)

श्रीकुमुदरञ्जन भिषगाचार्येण

हस्तभाषाकारः तत्त्वतया नितभाषिचौससाध्या व्याख्याया च सनेतः

448.

BHATTOJI DIKSHITA'S

SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol. III — A. I.

(TADDHANTA-ANAVADHIKARA)

With English Translation and Sanskrit Commentary

Sa. 4V

Dik/Raj

BY

KUMUDRANJAN B., M.A., Ph.D(H),

Bhishagacharyya.

Author of Evolution of Gita, Philosophy of Ayurveda,
Meghadutam, Laghu-Kaumudi, &c.

Re. 1/-

Published by K. Ray
7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.**

Acc. No. 448.

Date. 13/10/53.

Call No. SA 4 V/ 22/ Ray-

Vol. III - Pl.

Printed by R. N. Mitra
at the Nalanda Press,
112, Vivekananda Road, Calcutta.

PREFACE

We have said much about Panini, the grammarian in our Part IV (Bhwadi) and much about Astadhyayi and the evolution of early grammatical thoughts and their culmination into Siddhanta Kaumudi in Vol I part I (Sandhi); hence here we won't say anything more.

But here we give a few slokas written by late Saradaranjan Ray, my father to show to our admirers that apart from being a mathematician, a Homoeopath, a grammatical scholar in Panini, he was well-versed in Sanskrit Kavyas and Dramas and himself a poet.

This part contains Taddhita (Apatyadhikara) — the rest will be out next June.

cutta

, 1938.

RAY Kumud Ranjan Ray

hilo

Ar

Errata on Vol I, Part II

(Of Siddhanta-Kaumudi)

P. 28, Sutra 211, line 14 for "एच् च कुच इति समाहारः। एचचमनाम्" read "एच् च कुच इति समाहारः। पुंसनाम्। इदरीतरयोरे तु एचचमन् चार्थम्"।

P. 52. line 22, for "having an affix" read "having a case affix".

P. 68' line 14, for "अन्ताहारपरवन्दयोश्चिह्नना" read "अन्ताहारपरवन्दयोश्चिह्नना"।

P. 321, line 1, for "पुंलोकाकारान्" read "पुंलोकाकारान्"।

P. 341, line 16, for "विज्ञापकविज्ञापकौतुषा" read "विज्ञापकविज्ञापकौतुषा"।

P. 113. Sutra 308, for "सम्पत्तिः" read "सम्पत्तिः"।

[N. B.—Also see "errata" at the end of Siddhanta-Kaumudi Vol IV].

Vol.—IV.

P. 102, line 17, for "च (?) चङ् चङ्" read "च (?) चङ् चङ्"।

(Written by late Principal Roy on the occasion of His Majesty late George the Fifth's arrival in India).

गाथापञ्चदशी

A COLLECTION OF FIFTEEN SONGS

देशे देशे पर्वते पर्वते च ग्रामे ग्रामे कामने काननेऽपि ।

गेहे गेहे चोद्यतामद्य वार्त्ता भूयः प्राप्नो भूतलं रामचन्द्रः ॥१॥

In every country, on every hill top, in every village, in every forest and from house to house let the news be proclaimed that Ramachandra has come back to Earth. (1).

धन्या नूनं यातयामापि दिङ्मो पूर्णानन्दो यत्र पुण्ये सुमन्त्रे ।

सर्वं त्यागो लोकहेतोः समीतो भूयः प्राप्नो भूतलं रामचन्द्रः ॥२॥

Lucky indeed is Delhi though her days are long past—Delhi where, at an auspicious moment, The Blissful Ramachandra, who had renounced all for the sake of the people, has come back to Earth along with Sita. (2).

पूर्वं योऽसौ गोप्रतारं प्रविष्टः स्वाधिष्ठाने लोकभाषी परस्तात् ।

सोऽयं साक्षात् सज्जते लोककृतिरा राजा रामो वर्जरूपो नुमस्ताम् ॥३॥

King Rama, who, in the days of yore, had entered the stream at Gopratar and then at his own abode had stayed watching the events of the world, is now, in the shape of King George, making a personal effort for the sake of the people. Him we adore. (3).

प्राग्भर्तारं स्वेच्छयानुव्रजन्ती सीता क्रान्ता भारतप्राग्भूताम् ।

तीर्णं सेयं सप्तपाथोधिपूरं भर्तुः कार्यं मेरिसंज्ञा नुमस्ताम् ॥४॥

Sita, in bygone times, following her lord, of her own accord, had crossed merely the boundary of Bharatavarsha; but now, in the person of Queen Mary, she has crossed the seven seas for the sake of her lord. Our obeisance to her (4).

सतरं दृष्टौ नैव तौ दम्पती नः सन्तुष्टामो वार्त्तुया तन्महिम्नः ।

भक्तः पश्यन्नेव लक्ष्मीनृसिंही सद्यो मुक्तः स्वातुमन्त्रोत्सहेत ॥५॥

It is true the Royal Pair is an unseen entity to us, and we have to rest satisfied with a mere report of the majesty of their prowess. This is as it should be, for, the devoted, after having had a direct vision of Lakshmi and Nrisimha, is forthwith emancipated and cannot stay in this world even for a moment. (5).

कस्ते स्तूयात्तं प्रभावं नरेन्द्र ! आश्चर्यं तद् यद्वाधायि त्वयेदम् ।

आश्चामादं प्राणयोगी मुमूर्षोर्धन्वप्राये राजधानी समृद्धा ॥६॥

O Lord of Men, who can sufficiently belaud the majesty of thy prowess ? What thou hast accomplished is truly astonishing. At your command the dying have come back to life, and what was all but a desert has been turned into a prosperous seat of Government. (6).

यद्येतस्मिन्निन्दकाः सन्ति सन्तु तेषामर्थे नैव ते देव यत्नः ।

भातुः शश्वदन्ति नैशं तमिस्तं मोमायूनां प्रीतये तत् कथं स्यात् ॥७॥

Detractors in this matter may be let alone. Thou art not exerting thyself to-day for their sake. The sun dispels the nightly gloom, but how can that be to the delight of the jackal ? (7).

ये तु प्राणा विप्रवाटं प्रपञ्चा नोदकस्तेः सम्मगास्तोषितोऽस्मिन् ।

दोषस्तेषां नैव मत्वाः, परन्तु सर्वः सर्वं नेह पश्यत्यथेयम् ॥८॥

But those wise people who have expressed disapprobation, surely, have not carefully considered the consequences of this step. This is no detraction to their wisdom, for, every one cannot see everything that is happening or will happen in this world. (8).

कालीघाटा मायिनी राजभोग्या त्यक्ता ऋज्वी प्राप्तपूर्वापि सुखा ।

एवं गूढं विद्विषन्मद्राजोऽभौ घौत् काखं रोषकालाननश्रीः ॥८॥

"Wily Caloutta is the Royal mistress, while plain Bombay is ignored though first reached"—Thus spiting inwardly has Madras been spending his days with his face blue through rage. (9).

एकं तावत् सौमनस्यं पुरीणां मानार्हाया माननञ्च द्वितैयम् ।

केन्द्रे स्थित्वा सूक्ष्ममीक्षा समन्ताद्दिल्लीवासे सिद्धमेतन्नयं हि ॥९॥

The mutual good will of the cities, the honouring of her that deserves honour, a sharp scrutiny all round from the centre—all these three are indeed secured by having the seat of Government at Delhi. (10).

आस्तामेतच्चर्चया किं ह्यतं स्वाप्नौतिर्ध्याता सुप्रयुक्ता दुरुद्धा ।

आस्ता राक्षः सर्वथा वन्दनीया युक्तायुक्ता नो विचार्य्या प्रजानाम् ॥१०॥

Be that as it may ; discussion is futile. It is difficult to rate at its true worth an administrative measure that is well thought out and well executed. A loyal subject has to bow down before the king's mandate and must not discuss its merits (11).

मन्ये यत् स्तात् साम्मतं न स्तदेवादिचद्देवो मन्त्रिणसान्वतिष्ठन् ।

तस्मा लोकास्तोषितौ मन्त्रिसुख्यौ तत् प्रीयेतां राजजायापती च ॥११॥

Methinks what His Majesty has ordained his ministers have arranged for must be for the people's good. The people are gratified, the two excellent ministers are pleased ; so may the Royal Pair be pleased too. (12).

क्षीपे क्षीपे तावकी राजपूजा पूजां पूजामन्तरा कार्यचिन्ता ।

व्यासक्तत्वे ऽप्यस्य देशस्य राजन्मध्येषि त्वं तेन वक्षामहेऽद्य ॥१२॥

Sire, from land to land royal welcome reaches thee, and the intervals between the fetes are taken up by state deliberations. Though thus busy, thou art graciously pleased to think of India. To this we owe our salvation to-day. (13).

तत्ते चित्तं देवदेवे स्थिरं स्यान्मा त्वां प्रापद्देवशोकातिपातः ।

इष्टादिष्टं गच्छ विघ्नान् विधूय मा ते शैषोद्भारतीया सपर्या ॥१३॥

May thy heart remain fixed upon the God of Gods ; may visitations of disease and disaster keep away from thee ; may blessings follow blessings unto thee overcoming all difficulties ; may India's homage continue with unabated fervour. (14).

देवी भर्तुः सा च कल्याणकामा लक्ष्मीः साक्षादच्युतं व प्रपन्ना ।

प्रीता तिष्ठेत्ताम्रदीयेषु नित्यं मैनां शशीद्भारतीया नसस्या ॥१४॥

May her Imperial Majesty, ever watchful over the welfare of her lord, like Lakshmi herself united to Vishnu, always take counsel with ministers favourably disposed towards us, and may India's worship of her continue uninterrupted. (15).

गाथापञ्चदशीं शृणुष्वक्षरितचान्द्रमोदोद्भवां

भार्गे ऽष्टादिमिते दिने व्यरचयत् श्रीसारदारपन्नः ।

आशास्ते स च तस्य राजमित्रजः सन्धानबन्धोर्गणै-

व^१ङ्गान् भङ्गजुषो ऽभिविच्य वडतादानन्दमन्दाकिनी ॥

This collection of fifteen songs originated in the joy derived from meditating upon the deeds of the king of kings. Saradaranjan has composed it to-day the 28th day of Agrahayana (Dec. 14), and he prays that, by the excellencies of that Royal Surgeon who promotes re-union, may a veritable Ganges of bliss flow across Bengal that is suffering from fracture.

सिद्धान्तकौमुदी ।

“ओम्”

वन्दे चैतन्यदेवं तं निष्कलङ्कं यदिच्छया ।
सलीलं वर्त्तते चित्रं लेखभूमौ जडोऽप्ययम् ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

अपत्यादिविकारार्थ-साधारणप्रत्ययाः ।

१०७२ । समर्थानां प्रथमाद्या । ४।१।८२ ॥

दी— । इदं पदत्रयम् अधिक्रियते । “प्राग्दिशः—” (५।३।१,
सूत्र—१८४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृत-
सम्बिकार्यत्वम् इति यावत् ।

All the three words ‘समर्थानां’, ‘प्रथमात्’, and ‘वा’ go up to i.e. attach in all the sutras up to the sūtra ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ (No. 1947)—i.e. when several words are here syntactically connected in the senses of “तस्य अपत्यम्”, “तेन रत्नं राश्या” and “उत्तमवः” etc. then the affix in question will be optionally (वा) attached to the first समर्थ word (समर्थानां प्रथमात्); in other words of the syntactically connected words here the entire first word is to be taken as the stem (प्रकृति) to which an affix (प्रत्यय) is to be attached. Thus in उपनोः अपत्यम्, which are syntactically connected (i.e. which have interdependence व्यपेक्षा) the अपत्यप्रत्यय

is to come to the entire first word उपसृ । So उपसृ + चक्ष् = चोपसृ
and so on. And this चक्ष्कार of words is to go before सार्थिक-
प्रत्यय commencing with—"प्राग्विप्रो विभक्तिः" । In other words
the whole वक्ष्ण words &c, in these cases will take the affix
and never the प्रत्ययान् words. Owing to चक्ष्कार of "च" here,
optionally the whole अक्ष् as उपसृ: उपसृम् may be used. Now
it may be argued that in उपसृ: उपसृम् &c., the दक्षितवृत्ति may
bar समासवृत्ति, it is so no doubt; but this bar is optional
owing to the अनुवृत्ति of the word चक्ष्णत्वरसाम् from the
immediately prior sūtra which is "देव्यद्वि-वीचवृत्ति-साम्यसुवि-
कान्ठविद्विभ्योऽन्वतरसाम्" (अनुवृत्तिः) । उपसृपत्यम् in the sense of उपसृ:
उपसृम् is also thus optionally correct.

Now Bhattoji here explains the word समर्थ (and सामर्थ्य)
by saying "सामर्थ्यम् परिनिष्ठितकार्यत्वम्" i.e. by समर्थ we are to
understand here as अक्ष (able), and सामर्थ्य will then mean
ability in the matter of producing a कार्य i.e. ■ meaning
here in the matter of चक्ष्, and this is possible by placing
the words in conjunction to produce one whole stem,
hence Bhattoji further adds "इतसन्निष्कार्यत्वमिति यावत्" । Thus
acc. to him the resultant here is—that सामर्थ्य is interdepen-
dence by way of placing the words in conjunction or in
contiguity (इतसन्निष्कार्यत्वं सामर्थ्यम्) । And in such सन्निष्कार्य of
words, the entire first is to take the affix as said before.
See also under the rule "तस्याप्यस्यम्" (infra).

नितभाविनी— । अथ सूत्रे—'समर्थानां', 'प्रथमात्', 'च'—इति पदद्वयम् पठते ।
एतत् पदद्वयम् "प्राग्विप्रो विभक्तिः" इति सूत्रं यावत्, तस्याप्यस्यम् एवं

इत्यमः अपिक्रियते । स्वार्थिकेषु असमाधिकारस्य उपयोक्तृ नास्ति, विकल्पोपि तत्रान-
वस्थितः—तद्धितं नित्यमेव भवति । 'तस्यप्रत्ययम्', 'तत्रभव' इत्याद्यर्थे अस्य अधिकारी
वर्तते एव । सूत्रस्य अर्थोक्तिः—'समर्थानाम्' पदयुक्तसम्बन्धानां शब्दानां मध्ये (समर्थाना-
मितिनिर्दिष्टे पक्षे)—प्रथमान् प्रथमोच्चारितान् प्रत्ययो वा भवति । ततः प्रथमा इति
"तस्यप्रत्ययम्" इत्यादि सूत्रे प्रथमीच्चारितं पदम् । ननु तद्धितः (तद्धितं वा) सुबन्तादिव
भवति, ततः तस्य पदविधित्वा, "समर्थः पदविधिः" (A) इति सूत्रेण (समासी द्रष्टव्यम्)
एकादशीमावादिद्वयसामर्थ्याभावात्, किं पुनः अस्य सामर्थ्यं गृह्यं कृतम् ? अतः आह—
अथ 'समर्थः' न केवलं सापेक्षः अपि ॥ अत एव । अहंसा "अज्ञानम्" अर्थं नियोजित्वा द-
न्योग्यत्वम् । तत्र योग्यत्वम् सापेक्षशब्दानां कृतेषु सन्धिषु घटते । अतः आह "सामर्थ्यं"
परिमितित्वम् कार्यान्तपादनयोग्यत्वम् इत्यर्थः ; अपुनित्वात् अर्थं च समर्थं
कृतोक्तिरित्यम् पुनः आह— "सामर्थ्यं" कृतसन्धिकार्यत्वम् इति यावत् । कृतसन्धि-
कार्यत्वम् चात्र सामर्थ्यं, यतः सन्धी हि "भामर्थ्यं" साक्षात्तादि स्पष्टमुपलभ्यते । तत्र
यत्रात्रादिशब्दानां शब्दान्तरं च सम्बन्धः एव इत्यर्थः, यथा उपगोः वा सुवित्तः
अपत्यम्, इत्यादि ; अतोप कारिकायाम् उक्तम्— "समर्थानाम् किम् ? कथञ्च उपगो-
रपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? पद्व्याप्ताद् यथास्यत् प्रथमान्तात् सा सूत्रम्" ।
एवं सति विकल्पेन सुबन्तात् तद्धितोत्पत्तिः स्यात् । पक्षे वाक्यमपि यथा स्यात्—
उपगोः अपत्यमिति ॥ यद्यर्थः—समासहतिः तद्धितशब्दा नास्ति इति चेत् ? नैव दोषः ।
किन्तु पूर्वसत्वात् "अन्तरस्य" —गृह्यमाणुष्यः "उपगोः अपत्यम्" इत्यत्र "उपत्य-
पत्यम्" इति समासीपि वा स्यात् ।

केचित्तु सूत्रे "समर्थानाम्" इति बहुवचनग्रहणम् नातुमीदृशम् । तेषां सति
"समर्थान् प्रथमादा" इत्येव सूत्रचञ्च । किन्तु 'उपगोः अपत्यम्' इत्यादि स्थले
एकाधिकशब्दसमासो बहुविधेति चेत् सति तद्धितोत्पत्तिरित्या स्यात् तथा
"समर्थानाम्" इति बहुवचनग्रहणं सापेक्षं कृतम् ।

"A"—"समर्थः पदविधिः" इति सूत्रे द्विविधं सामर्थ्यं गृहीतम् । यथा—(१)
प्रदानाम् आकाङ्क्षावशात् परस्परान्वयस्यम् अपेक्षायां सामर्थ्यम् ॥ (२) पदानां
समुदायशब्दा विविधैकार्थे प्रतिपादकताकृपम् सामर्थ्यमपि एकादशीमावादिचञ्चम् ।

१०७३ प्राग्दीव्यतोऽण् । ४।१।८३ ॥

दी—। “तेन दीव्यति—” (सूत्र १५५०) अत्यन्तः प्राक् अण् अधिक्रियते ।

The affix अण् goes up to the sūtra “तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (Pan 4. 4. 3). That is “तेन दीव्यति”, enjoins ठञ्, and अण् is to pervade all rules up to that one, in the senses of “वस्य अपत्यम्”, “तेन रक्तम्” &c.

सित—। अत्र सूत्रे—“तेन दीव्यति—” इति भूतकर्मण्यदीव्यत् शब्द विधाय संश्लेष्य च प्राग्दीव्यत इति प्रातिपदिकी विहितः । तथात्, ‘समर्थानां जयानां मध्ये प्रथमान् तद्विजयस्यो भवति’ इति उक्ता, अथुना—तस्यादिभ्य ‘तस्यापत्यम्’, ‘तेन रक्तम्—’ “तदभयः”, ‘तस्यैदम्’ इत्याद्यर्थे—“तेन दीव्यतिखनति जयति जितम्” इति सूत्रात् प्राक्पर्यन्तम् ‘अण्’—प्रत्ययः अधिक्रियते । फलतस्तु अण्प्रत्ययव्यतिरिक्तः सर्वत्र गच्छति, किन्तु अत्र इत्यादिविशेषप्रत्ययोऽपवादसूतोऽभिधीयते तत्र अण् नोपसिद्धते ।

१०७४ । अक्षपत्यादिभ्यश्च । ४।१।८४ ॥

दी—। एभ्यः अण् स्यात् प्राग्दीव्यतोऽयेषु अर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य स्वस्य अपवादः ।

The senses e. g. तस्यापत्यम्, तेन रक्तम्, तदभयः, तस्यैदम् etc., that are enumerated here up to the sūtra “तेन दीव्यति—” are called प्राग्दीव्यतीय अर्थः । Now in these प्राग्दीव्यतीय अर्थ, words of the अक्षपति class take अण्, this अण् bears the affix “ञ” that is due hereby the rule “दिशदिवादिभ्यः पठान्नपदात्तञ्” and अक्षपति ends in एति as अक्षपदः ।

सित—। “प्राग्दीव्यतोऽण्” इति सूत्रानुवर्तः (अनुवृत्त इत्यर्थः) प्राक्—प्राक् अण् स्यात् प्राग्दीव्यतोऽयेषु अर्थेषु । “प्राग्दीव्यतोऽण्” सूत्रात् प्राग्

“तेन दीर्घाति—” इति भावत् ये अपत्यादि— वेदिताद्यर्थः। विहितः ते सर्वेपि प्राग्दीर्घातीयाः अर्थाः। [दीर्घातः प्राक् इति प्राग्दीर्घात् “अपपरिवहिरध्वः यध्वम्” इत्यपदीर्घाभावः। ततो मकार्ये” इत्याहः” इति ह्रस्वस्ये कृते प्राग्दीर्घातीय-शब्दः लभ्यते]। एषु अर्धेषु अक्षपम्मादिभिः अच्, घ्यात्, न तु पत्, गुत्, रपद्वलात् (सूत्र १०७७) गृह-प्रत्ययौ भविष्यति, अतः आह—“पत्यमाद्यस्य अक्षप्रापवादः” ॥ अक्षपत्यादिगणौ यथा—अक्षपति, स्थापति, ज्ञानपति, यक्षपति, वक्ष्पति, शतपति, धनपति, गन्धपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, सैवपति ॥ अधुना अक्षपति + अच् इति निवृत्ते आह—

१०७५। तद्धिते अचामादेः। ७। २। १७।

टी—। जिति स्थिति च तद्धितेपरि अचामादेरचो हृदिः स्यात् ॥

इति is ordered of the first vowel of a word when Taddhita affix having indicatory अ् or ए् follows. Thus अक्षपति + अच् is to give first अक्षपत् + अच् by the rule “यक्षेति च” (see under Vol I sūtra 311); now by the present sūtra we get अक्षपत् with हृदि of the first vowel in अक्षपत्।

मिति—। “यक्षोविष्णुति” इति सूत्रमनुवर्तते। “यक्षेर्हृदिः” इति सूत्रात् “हृदिः” वर्तते। “अचाम्” इति निवृत्तिरे वही। ततः आह—“जितिस्थिति च तद्धितेपरि अचो भवेत् आदेः अचो हृदिः स्यात्”। अक्षपति + अच् इति “यक्षेति च” सूत्रेण इकारलोपे अक्षपत् + अच् इति जाते, वर्त्तमानस्येण इदौचन्याम् अक्षपत् + अच् = अक्षपतम् इति स्मृतम्।

१०७६। किति च। ७। २। ११८॥

टी—। किति तद्धिते च तथा (आदेरचो हृदिः स्यात्) ॥ अक्षपतेरपत्यादि आक्षपतम्। गाणपतम्। “गाणपत्यो मन्त्रः” इति प्रामादिकमेव।

to follow. Thus गोः आगतम् = गन्वम् (with यत् in supercession of अच्) ; why do you say अजादिप्रसङ्गे here ? Witness गोश्चः द्रुतश्चः आगतम् इति गौड्यम् and गौमवम् : here the affix is क्य and मवट् by "ह्रस्वमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्" and "महर्त्तयोः—गोष पुरीषे" &c. and in these cases there being no occasion (प्रसङ्ग) of an अजादि affix अत cannot come in, and we get—गौक्यम् &c.

मित— । दिति, अदिति, आदित्य—यतिः उत्तरपक्षे यश्च तस्यात्—शब्दान् च अत्र-प्रत्ययो भवति प्राग्दीप्त्यतीयेषु अर्थेषु । "प्राग्दीप्त्यतीयेषु" इति अनुवर्तनप्राप्तम् अर्थे बाधित्वा अत्र एव स्यात्, अत आह—“अन्योपवादः” । दिति + अ = दित् + ण (“यवीतिच” इति दितिश्चन्द्रो इकारलोपः) = दित् + य (य-कार इत्) = दैत्यः (आदिह्रस्विः) ; एवम् आदित्याः, प्राकापत्याः इत्यादि । काश्चिकायस्ये यमशब्दात् प्राग्दीप्त्यतीये अर्थे अत्र; विहितः । इयिद्या अपत्यादि-अर्थे अ-अन्ती प्रत्ययो भवति । प्रत्यययोः स्त्रियामिव विशेषः इति दर्शयितुमाह—धार्यि वा (अ सति अदन्तत्वान् टाप) —पाणिनी (अत्रि सति “टित्ताञ्ज—” इति सूत्रेण ङीर्) । अन्तीकाः सर्वे प्रत्ययाः प्राग्दीप्त्यतीयेषु एव भवन्ति । दैवस्य अपत्यादि अर्थे दैवम् (यञ्) —दैवम् (यञ्) । ‘बह्विष’ इति अघायत् यञ्, यजिसति अघा टि-भागान्योपच ततो आहः इति । अत इदमवशिष्टम् “अघायनां भस्मात् टिलोपः”—इत्याद्य अनित्यत्वप्रापनमभिष्ट टिलोपविधानफलम्, तेन आराङ्ग्य इति आरातीय इत्यादि सिध्यति—इति वाचनमीदृशम् । बह्विषः ईकसि सति टिलोपः, “किति च” इति आदिह्रस्वी च “बाहीकः” इति । स्थानन्-शब्दात् प्राग्दीप्त्यतीये अर्थे अकारप्रत्ययो वक्तव्यः इत्यर्थः । अत “अबलानः” इत्यादादिरात् भाष्येपि तथा स्थितत्वात् अत्र प्रत्ययविशिष्टोपि तदन्तरिषिवोभाः । अत्रच इव स्थान कर्त्त (स्थितिर्त्ता) यत्र इति अबलानम्, श्वोदरादिवात् ‘स्वाभन्’ इत्यस्या सकारस्य लकारः स्यात् । ततोः अत्रप्रत्यये सति अबलानः इति । भाष्ये तु अकारप्रत्ययस्य कृत् वक्तव्यः—अबलाना इति । लोभन्-शब्दात् उत्तरपक्षात् वङ्गु अपत्येषु बाध्यं तु—अकारात् स्यात्, न तु बाह्यादिष्वपच इव, अत आह “बाह्यादि—अन्योपवादः” ।

उडुभीसम् + च (बहुवचन) = उडुभीसाः । (“नस्तद्धिते” इति टिलोपः) इत्यादि ॥
 असत्तां बहुत्वविधवायां श्रीडुभीभिः (इति वाङ्मादि शब्दः) ; अतः आह
 “बहुवचनम्—श्रीडुभीभिः” ॥ गो-शब्दात् अजादिप्रतायस्य प्रसङ्गे सति ‘यत्’ स्वात् ।
 अतः ‘सर्वत्र’—यद्यपि तु पूर्ववर्ति कस्यस्यापसगाच्च निवारणार्थम् इति बोधायनम्, गविभवनम्
 इति अजादिप्रतायस्य अणि विहितं सति ‘यत्’—ततः यत्तम् इति । असति अजादि-
 प्रतायस्य, “हेतुमनुष्यभोग्यस्तरस्यम्” इति प्रतायस्ये, तथा “शेषपुरीषे” इति मयटि च
 सति, प्रतायस्य अजादिनाभावात् यत् न स्यात्, अत आह—“अजादि प्रसङ्गे किम् ?
 गीग्य हेतुभ्य आसत्तम्—गीमयम्” । प्रतायस्य इत्यादित्वात् एतत्स्त्रानि वार्ति कवलेन
 ‘यत्’ न स्यात् ॥

१०७८ । उत्सादिभ्योऽञ् । ४।१।८६ ॥

दी— । श्रौतः । “अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः” (या)—

अग्ने रपत्वादि—आग्नेयम् । कालेयम् ।

The affix अञ् comes after words of the उत्सादि list in प्राग्दीव्यतीय senses. The words अग्नि and कलि however take ढक् yielding आग्नेय &c.

मित— । प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु इति वर्णिते । ततः क्रमप्राप्तमर्थं बाधित्वा
 उत्सादिमर्थेऽपि अञ् स्यात् । उत्सादि र्थानां—उत्स, उदयान, विजित
 विजय, महानद, महानस, महामात्र, तक्ष, तलुन, वक्ष्यामी (i. e., वक्ष्यम्वदः
 ‘असे’ असनासे सति अतप्यते), धनु, पृथ्वी, प्रकृति, अगती, चिट्टप, अनुष्टुप, जनपद,
 सरत, उशीनर, बीज, पीशु, कुण, उदम्लान देशे, श्वदश, मातृकीय, रथभर,
 मध्यन्दिन, हस्त, महत्, सत्तत्, कुरु, पञ्चाश, उद्भाषमान, उच्छिष्ट, कसुभ,
 सुवर्ष, देव ; श्रीमादयश्चन्द्रसि—इत्यादि ॥ केचिदत्र ‘इषा’—अथमपि पठन्ति,
 तेन अत्रा ‘पार्थ’ भवति इत्याहुः ॥

कथं माध्यन्दिनमिति ? साध्यायां तु “मध्योन्मध्यं दिनम् आख्यात्” इति
 मध्यशब्दात् भवाये दिनम् प्रत्यये, इदमेव निपातनात् मध्यशब्दस्य ‘मध्यम्’भावे सति

सिधति इति । यथा—दिनश्च मधश्च इति, ततः मधरन्दिनम् उत्पत्त्यादिगण-पाठान् निपातनात् सिद्धम् । यथात् भवाद्यर्थे अञि इति साधरन्दिनम् इति एतां गणोक्तां 'स्रीषादयच्छन्दसि' इति छान्दसप्रक्रियासमिपि किञ्चित् भाषायां पठन्ति । अस्मिन् पक्षे एव—असति अञि, "मधरन्दिने अर्धरात्रौ वा" इत्यादि मनुप्रबोधः उपचारात् सङ्गच्छते, अन्यथा भाषायां (प्रथमपक्षे) मध + दिनश्च साधरन्दिनम् इति द्वियुक्तं स्यात्, यथा "साधरन्दिनसवनाय तमस्रमनुप्रपन्नः" इति उपर्ये ।

इत्ययन्त्यादिविकारान्तरार्थ-साधारण्याः प्रत्ययाः ॥

अधुना अपतत्राधिकारप्रकरणमाह—

१०७८ । स्त्रीषु साभ्यां नञ् सञ्चौ भवनात् ॥११८७॥

दी— । "धान्यानां भवने—" (१८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीषु साभ्यां क्रमात् नञ्-सञ्चौ स्तः । स्त्रीषु, पौंसु । तत्रार्थे न ; "स्त्रीषु वच" (सूत्र ८३२) इति आपकात्—स्त्रीवत्, पुंवत् ।

The words स्त्री and पुंस् respectively take the सञ्चित affixes नञ् and सञ् after these in all the senses enumerated henceforth up to the sūtra 'धान्यानां भवने'—No 1802. Thus स्त्री + नञ् = स्त्रीषु (with चादिह्रि), similarly पौंसु । But in the sense of the affix वति (comp. "तेन मुख्यं क्रिया चेदतिः") नञ् and सञ् do not come after these words, owing to the use of the word "स्त्रीषु वच" in the sūtra (992) in—एकमेव (ante). Thus we get स्त्रीवत्, पुंवत् ।

नित— । स्त्री च पुमान् च इति "स्त्रीषु पौ" इति । "अचतुर-विचतुर—१२" इत्यादिष्वेव समाधानः अथ । ताभ्याम् ; स्त्रीष्व्यात् पुमस्यस्यात् च इत्यर्थः । "पाम्-स्त्रीवतोऽञ्" इति स्यात् "पाम्" अनुवर्तते । ततः अञ्—"धान्यानां भवने अञ्" इति ।

इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसभेदां कृत्वा नञ्-सूची नतः । स्त्री + नञ् = स्त्रीण (चादि-
वृद्धिः पालय) । स्त्रिया अपत्यम्, तत्रभवः, तामां समुहः—इत्यादि हि अस्वार्थः ; एवं
पीछ इति । “कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वपुंसां इति । ‘आ चत्वात्’ इति अकारावस्थिते”
इति मनोरमा । अतः सञ्ज्ञि सति पुंस्त्व-शब्दस्य पदत्वान् मंयोगात्तत्त्वोपः, आदिवृद्धिश्च ।
“तेन तुल्यं क्रियाचेदवतिः” इति सप्तविहिते वक्ष्ये स्त्रीपुंशब्दाभ्यां नञ्-सूची न ततः ।
कथमेतत् ज्ञायते इत्यत्राह—एकशेषप्रकरणे “स्त्रीपुंशब्द” इति सूत्रे पुंवत् इति
सप्तकारेणैव व्यवहारात् एतत् ज्ञायते, अन्यथा ‘पुंवत्’ इति निर्देशो व्यर्थः स्यात् ।
अस्य कृत्पक्षस्य च सामानाधिकरान्तात् स्त्रीशब्दादपि वक्ष्ये नञ् न इति फलितम्—
एकयोगे एकव द्वयो न्वावः अन्वत् प्रयुज्यते बाधकाभावात्, भाष्येपि तथा
वक्षितवान् ॥

१०८० । द्विगोलुग्नपत्तिः । ४।१।८८ ॥

दी । द्विगोर्निमित्तम् यस्तद्धितः अजादिः अनपत्यार्थः प्राग्-
दीव्यतीयः तस्य तुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्थितः
पुरोडाशः = पञ्चकपालः ॥ ‘द्विगोर्निमित्तम्’ इति किम् ? पञ्च-
कपालस्यैवं खण्डं पाञ्चकपालम् । ‘अजादि’ किम् ? पञ्चगर्गं रूप्यम् ।
‘अनपत्य’ किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्तिः ।

The Taddhita affix which arises in the matter of a
द्विगुसमास (i.e. which conveys the sense of द्विगु) and which begins
with a vowel (अजादि) and which does not signify अपत्यार्थ and
which has प्राग्दीव्यतीय senses,—elides. Thus we get पञ्चकपाल
with elision of अच् done by the rule—“संयुतं सवाः” । Why do
you say “द्विगोर्निमित्तम्” in the vṛtti ?—witness पाञ्चकपालम् with
अच् in the sense “सखेदम्” । This अच् being not in the matter
of द्विगु i. e. here there being no तद्धितार्थेद्विगु, it does not elide.
Why do you (or we) say “अजादिः” in the vṛtti ?—witness

पञ्चमर्गद्वयम् in the sense पञ्चमः मर्गभाः आगतम् । Here there being occasion for तद्धितार्थे दिगु, the affix still does not elide for it is not an अजादि affix. Why do you (or-we) any अनपत्ये in the pritti ? Witness दैमिविः in the matter of तद्धितार्थे दिगु ; here the affix does not elide, for the sense is अपत्य, whereas we want अनपत्यार्थे तद्धित here in the rule.

मित—: “दिगोः” इति निमित्तमन्वये षष्ठी, ‘तद्धितस्य’ इत्यनेन अन्वितम् । “तद्धितार्थोत्तरपद समाहारश्च” इति सूत्रेणैव पूर्वं तद्धितविषये दिगुप्रसिद्धिः एव । अत आह—“दिगोर्निमित्तम्” इति तद्धितः तस्य लुक् स्यात् । “प्राग्दीप्यते” इति वर्तते, ततः च ङीष् “प्राग्दीप्यतीत्य” उक्तः । “गीते” लुगचि” इति उत्तरपदात् “अचि” अपत्यार्थे [उत्तरपदात् पूर्वपदे आकर्षकम् आनयनमेव अपत्यं इति प्रागुक्तम्], तच्च वक्ष्यामि सत् ‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् ; अत आह— “अः तद्धितः अजादिः” इत्यादि ॥ तद्धितविषये दिगोः लुक् इत्यर्थः यथा—पञ्चमु अपत्यं पुंसंस्कृतः पुरोडाशः इति “संस्कृतं भक्षाः” इति सूत्रेण तद्धितार्थे दिगुविषये अचि प्राप्ते वर्तमानसूत्रे च तस्य लुक् स्यात् । ङीष् “दिगोर्निमित्तम्” इति कथमुक्तम् ? तद्धितार्थे विषयादन्वयः “तस्यैवम्” इत्यादि अर्थे प्रत्ययस्य लुक् यथा न स्यात् ; ततः पञ्चकपाख्यस्य इदम् इति पञ्चकपाख + अच् = पाञ्चकपाखम् । “अजादिः” कथं षष्ठी अन्वितम् ? पञ्चमः मर्गभाः आगतम् इत्यर्थे “हेतुननुष्येनोन्मत्तरस्याम्” इति सूत्रे तद्धितद्वयप्रत्ययः तद्धितार्थमुक्तः अपि अजादित्वान्वावात् न लुतः । ङीष् “अनपत्ये” कथमुक्तम् ? अपत्यार्थे दिगो प्रत्ययः (इङ्) अजादिरपि यथा लुगोन्मत्तरस्याम्, “द्वयोर्मितयोरपत्यं दैमिविः इत्यादि च यथा विध्यते ॥

१०८१ । गोत्रेऽलुगचि । ११।१।८८ ॥

दी—। अजादी प्राग्दीवरतीये विवक्षिते गोत्रप्रसारयस्य अलुक् स्यात् । गर्गाणां छायाः । “छायाच्छः” ॥

An affix denoting गोत्रार्थं and which is to elide by such rules as “छायाच्छीर्गोद्,” does not elide when again an अजादि. Tadd-

hita is to follow and has प्राग्दीव्यतीय sense. Thus गर्गीस गीतापदान् = गर्गाः with यञ् by—गर्गादिभ्यो यञ् । This यञ् elides in the plural by “यञञीय” and the form in the plural is गर्गाः । Then in the sense गर्गीषा (i. e. बहुगर्गीणां) छानाः, “ह-प्रत्यय” is due by the rule “उद्वात् कः” (गर्गी being a word beginning with a वृद्धि vowel “ग”) ।—This क is -ईय । So अजादि प्राग्दीव्यतीय तद्धित affix following on, the बोवाद्यप्रत्यय i. e. यञ् after गर्ग (which elided in the plural) will not elide by this present rule when ईय follows. Thus the form now is गर्गा + ईय or गर्गा + ईय and we look forward—

चित— । गीतं + चलुक् + चचि इति छन्दः । “प्राग्दीव्यतः” इति वर्णते, ततः प्राग्दीव्यतोये प्रत्यये इति यथा भवति । “चचि” इति तस्य विशेषणम् ; ततः आह “अजादी प्राग्दीव्यतीय विवक्षिते चलुक् स्यात्” । कस्य चलुक् भवेत् ? इत्याह— “गीतं” वर्णमात्रस्य प्रत्ययस्य, गीतार्थकप्रत्ययस्य इति यावत्, चलुक् स्यात् । “यञञीय”, “यक्षादिभ्यो गीत्” —इत्यादि सूत्रेण यथा गीतप्रत्ययानां लुक् विहितः, तेषाम् एव अजादी प्राग्दीव्यतीय विध्यमूर्ते चलुक् कथ्यते इति सूत्रनिकर्षः । एवम् गर्गीस गीतापदान् गर्गाः (“गर्गादिभ्यो यञ्”) इति यञ्, अस्य बहुत्वविधवादान् “यञञीय” इति सूत्रेण यञो लुक् छानाः, ततः “गर्गाः” इति भवति । अधुना— गर्गीणां (बहुगर्गीणाम् ? इत्यर्थः) छानाः इत्यर्थे, “उद्वाक्” इति सूत्रेण प्राग्दीव्यतीय (ह-प्रत्ययस्य आदिभ्यो) ईय-इये अजादी विवक्षिते, वर्णमात्रसूत्रेण गीतप्रत्ययस्य “यञ्” —इत्यस्य अन्तुकि सति, गार्ग्य + ईय इति स्थिते, “यस्येति” सूत्रेण अकारलोपे गार्ग्य + ईय इति ज्ञाने आह—

१०८२ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६।४।१५१ ॥

दी— । हलः परस्य अपत्य-यकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते परे न

[* यथा सप्तशतस्य अर्था मधेर आदिः वृद्धिः तत्पञ्चमस्य स्यात्] ।

तु आकारे । गर्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् ? गर्गीभ्यो
हितम् गर्गीयम् । अचिकिम् ? गर्गीभ्यो आमतं गर्गक्ष्यम् ।

The अघञ्-यकार affix which comes after a हन् letter (i.e. a consonant) slides when a further Taddhita affix follows, but not if an affix beginning with आकार follows. Thus गर्गी + ईय = गर्गी + ईय (by यञोतिथि) = गर्गीय (with यञोप by the present rule) ; why do we say प्राग्दीव्यतीये in the vritti ?—Witness गर्गीभ्यो हितम् गर्गीयम् । Here the rule “तस्यै हितम्” directs (ईय) after गर्गी (= यञ्जनाग्रे) but it is outside प्राग्दीव्यतीये senses, so here the गोहप्रताय यञ् elides, and is not retained as in प्राग्दीव्यतीये senses. Why do we say अचि in the sūtra “गोहृत्तुगचि” ? Witness गर्गक्ष्यम्, here यञ्-प्रताय being not चञादि, the गोहप्रताय यञ् elides by “यञ्-जोय” and is not retained (as in the case of गर्गीयाः) ।

सितम्—। “द्विषोपोऽकृताः” इति सूत्रान् ‘लोपः’ इति, “नृष्येतिथि—” इति सूत्रान् ‘यि’ इति च यञात् सत् अनुवर्तते । “इत्यस्यहितस्य” इति सूत्रान् ‘इयः’ इति पञ्चम्यन्तमुपवर्तते । ‘अपत्यस्य’ अपत्यप्रत्ययविधयकस्य इदम् इति ‘आपत्यम्’ (अच्), तस्य । इदं ‘य-कारस्य’ इत्यस्य विधेयञ् । ततः आह—इत्यः परस्य आपत्य-यकारस्य लोपः स्यात् तद्विधे परे, न तु आति परे—आकारमुक्तलक्षितप्रत्यये परे इत्यर्थः । एवं सति माय्य + ईय = गर्गीयाः इति अनेनसूत्रे च य-लोपे सति सिधाति । पूर्वं सूर्ये ‘प्राग्दीव्यतीये’ इति काचतुक्तम् ? “तस्यै हितम्” इति सूत्रविहितप्रत्ययस्य प्राग्दीव्यतीये-अदिभूतत्वात् हितार्थे गर्गीय + क् (ईय) इति कृते गोहार्थकयञ् प्रत्ययस्य “यञ्जोय” इति सूत्रे, न तु चतुक् । पूर्वं ह्ये ‘चि’ इति कक्षात् लक्ष्म् ? अत्रजायौ प्राग्दीव्यतीये सति सति “यञ्जोय” इति गोहार्थप्रत्ययस्य नृषीव यवां स्यात् । ततः अत्रोपः अत्रोपम् इति यञ्-लोपे गर्गक्ष्यम् एव भवति ।

दी—। प्राग्दीव्यतीये अजादिप्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य
लुक् स्यात् । स्तुचुकस्य गोत्रापत्यं स्तुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः
फिन् । ततो यूनि अण् = स्तौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि
स्तौचुकायनः । अणो लुक् सिद्धत्वाभावात् छे नः ।

An affix (तद्धितप्रत्यय) denoting युवार्थं elides when a further
अजादि affix (तद्धित) having प्राग्दीव्यतीय sense is to follow or
is mentally wished to be added on. Thus स्तुचुकस्य गोत्रापत्यम्
gives स्तुचुकायनिः (will फिन् i. e. आयनि by the rule "प्राधान्येहात्
फिन् बहुलम्") ; Then तस्यापत्यं युवा gets अण् by "प्राग्दीव्यतीये", and
the form is स्तौचुकायनः । Now in the sense तस्य छात्राः, the युवप्रत्यय
i. e. अण् here elides by the present rule giving स्तुचुकायनि as
before; then adding अण् (छात्रार्थे) we get finally स्तौचुकायनः । Now
the question may arise that if the final is the same with or
without elision of युवार्थकप्रत्यय,* then why this mention for
elision of युवार्थकप्रत्यय ? On this the answer is given by Bhattoji
—if elision of युवार्थकप्रत्यय is not mentioned then स्तौचुकायनः
(with—यूनिअण्) will take छ in the sense तस्य छात्राः by
"छात्रात् छः", for स्तौचुकायन begins with a वृद्धि vowel (i. e. औ),
whereas by saying "elision of युवप्रत्यय when a further affix is
to be added", we get स्तुचुकायनि (with—elision of युवार्थकप्रत्यय
i. e. अण्) and then this अण् being elided स्तुचुकायनि is not

* See rules 'अपत्यं पीतप्रभृति जीवन्' and "जीवति तु वञ्छे युवा" for
meanings of गोवसेना and युवसंज्ञा is तद्धित ; comp. वञ्छे पितादौ जीवति
पीतादे र्यदपत्यं बहुषोदि तद् युवसंज्ञं न तु गोवसंज्ञम् ॥

a वृद्ध word (for its first vowel is now no longer a वृद्धि vowel) and so we do not get छ here by the rule “वृद्धाच्छः” ; thus Bhattoji has “अणोलुकि वृद्धत्वाभावात्क्षीन” । Hence the necessity of saying—elision of वृद्धार्थप्रत्यय here by this rule.

नित । अत्र ‘प्राग्दीप्यत’ इत्याद्यनुबन्धिपक्षि पूर्वसूत्रम् । ततः आह—
 “अजादौ प्राग्दीप्यतीये प्रत्यये विचक्षिते (पुष्टिस्थे अनुत्पन्न एव) युवप्रत्ययस्य
 लुक् स्यात्” । उदाहरणं यथा—स्त्रुचकायनि गोवापन्द्यनिति स्त्रुचकायनिः,
 “प्राचामवृद्धात् फिन् वृद्धत्वम्—” इति सूत्रेण फिन् । तत आह—“वृद्धमाणाः
 फिन्” । ततः तस्य अयस्य युवा इत्यर्थे “प्राग्दीप्यतोऽण्” इति सूत्रेण—अण्
 स्यात् ततः स्त्रीयुकायनः इति, अतः भद्रीजिराह—“ततो युनाम्” इत्यादि । तस्य
 क्कात् इत्यर्थे विचक्षिते एव वृद्धार्थकप्रत्ययस्य अणोलुक् स्यात्, ततः स्त्रुचकायनिः
 इति ज्ञाते, अधुना क्कात्कारकस्य अण्-प्रत्ययस्य पुनः प्राप्ते स्त्रीयुकायन इति
 भवति । ननु युवप्रत्ययं चतुर्नपि स्त्रीयुकायन एवमस्मात् तत् कथं “यनिलुक्”
 इत्यनेन वृद्धार्थकप्रत्ययस्य लुक् विहितः ? अतोऽनरम्भाह—युवप्रत्ययस्य अलुकि
 सति, ‘स्त्रीयुकायन’—अन्धमा प्रथमाच्च वृद्धत्वात् ‘तस्य क्कात्’ इत्यर्थे “वृद्धाच्छः”
 इति कः भविष्यति, ततो स्त्रीयुकायनीय इति अनिष्टमापद्यते ; किन्तु लुकि ‘उक्त’
 युवप्रत्ययस्य अणो लुतत्वात् ‘स्त्रुचकायनि’ शब्दस्य वृद्धत्वाभावात् कः न स्यात्,
 किन्तु अण् भवेत्, ततः इष्टम् स्त्रीयुकायनपदं लभ्यते । अतः दीक्षित आह—
 “अणोलुकि वृद्धत्वाभावात् क्षीन” । युवप्रत्ययस्य लुक्विषये सूत्रानरम्भाह—

१०८४ । पैलादिव्यञ्ज १२।४।८८ ॥

दी—। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । “पैलाया वा”
 (सूत्र ११२१) इत्यण् । तस्मात् “अणो ह्यचः” (सूत्र ११८०)
 इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पितापुत्रश्च ; “तद्वाजाश्वाश्चः”
 —(गणसूत्रम्) । “ह्यञ्जमगध—” इत्यस्मन्तात् आङ्गशब्दात्
 “अणो ह्यचः” इति फिञोलुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

The युवायञ् affix elides, after words of the पैल class. Thus पीलाया गोवापत्यम् gives पैलः (with अण by the rule "पीलाया वा"—1121—in suppression of the general rule "म्योभते ढक्"). Then पैलस्य अपत्यं युवा is to yield पैल + पित्र् by the rule "असौ वचः" (Sutra 1180); but this पित्र् (युवप्रत्यय) elides by the present rule giving the form पैल as before. So both पिता (father) and पुत्र (son) are called पैलः. The पैलादि list (as given under Tika here) says that the युवप्रत्यय after अण् the तद्वाञ् affix—(i.e. a तद्धित affix i.e. अण् अण् &c. having sense of both तत्त्वपत्वा and नेपा राज्ञा is called तद्वाञ् affix by the rule "अ तद्वाञ्")—elides. Thus अज्ञानं अपत्यं वा राज्ञा gives अज्ञ + अण् (by the rule "अज्ञमवधत्तविज्ञमृमभादयः") = अज्ञः, अस्य युवापत्यम् is to take पित्र् by "असौ वचः". Now the gunasutra "तद्वाञ्वाचः" under this पैलादि list declares elision of युवप्रत्यय i.e. पित्र् after this वाञ्. So the final form with युवप्रत्यय sense is अज्ञ as well. So Bhattoji as before says "अज्ञः पिता पुत्रश्च" i.e. अज्ञ means and is applied to both father and son.

[N. B.—Note that this पैलादि is not a closed list].

नित्—। "पाठयिष्यार्थेनितो यन्ति नृमणिजो" इत्यतः "यन्तिनृक" इत्यनुवर्तते । अतः 'पैलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य एव भुक्' इत्यर्थो जायते । छदाचरणं यथा—“पीलाया गोवापत्यम् इत्यर्थे 'म्योभते ढक्' इति ढकं कथित्वा 'पीलाया' वा इत्यप् भवति"—(बालमनोरमा) । अतः—'पैल' इति जायते । अस्मात् युवप्रत्यये सति "असौ वचः" इति पित्र् (चायमि) प्राप्नोति । वर्गसप्त-मूर्त्तयश्च अस्य प्रत्ययस्य भुक्ति सति—(युवप्रत्ययार्थे) 'पैल' एव भवति । अतः भरीजिः प्राह—'पैलः पिता पैलःपुत्रश्च' । पैलादिगण एव सूत्रमस्ति—“तद्वाञ्वाचः”—तद्वाञ्प्रत्ययान् अणः परस्य युवायञ्प्रत्ययस्य नृक स्यात् इति । किञ्च तद्वाञ्-

प्रत्ययाः ? “जनपदशब्दान् अतिशयम् अञ्” अत्रापतेति ..... तस्मा राजत्वव्यविवम्”
—इति अपत्ये राजनि च अर्थे, अतिवचनकात् तथा जनपदवाचकात् शब्दान् ये अञ्,
—अण्—प्रकृतयः उक्त्यादिसूत्रेण विहिताः तेष्वे तद्वाजाः ; “ते तद्वाजाः” इति हि
सूत्रम् । एवं सति अङ्गानां अपत्यं राजा च इत्यर्थे अण् प्राप्नोति—“वाङ्मयमङ्गलिङ्ग-
सुरमभाम् अण्” इति सूत्रेण । ततः ‘आङ्’ इतिरूपं लभ्यते । यस्य पुनार्थे “अश्वीघ्राणः”
इति फिजि प्रकृते सति वर्तमानसूत्रेण तस्य लुक् । ततः पुनार्थकप्रकृतयेपि चाङ् एव
जायते । अतः सटीजिराह—“आङ्गः पिता पुत्रश्च” ।

पैत्रादि यथा—येष, आर्त्ताङ्ग, स्यात्वाङ्ग, सात्वत्वाङ्ग, राहुङ्ग, रावङ्ग, औदङ्ग,
औदङ्गजि, औदङ्गचि, औदङ्गमि, औदङ्गजि, दैवङ्गानि, पैत्राङ्गोदायनि, राहुजति,
औजिङ्गि, राणि, औदङ्गनि, औदङ्गाङ्गानि, औजिङ्गानि, औदङ्गनि, तद्वाजाङ्गानि ।
आङ्गतिगणोपम् ॥

अचगणे पैत्राङ्गं वर्जयित्वा सर्वे शब्दा इज्जनाः । तेषां “इज्जः प्राचाम्” इति
उत्तरमूर्तेषु लुकिङ्गिणे अतः पाठी अर्थः इति चेत् ? नैवम् । यतः उत्तरमूर्ते
“प्राचां मोक्षार्थे एव लुक् स्यात्” इति विहितम् । अथ तु “अप्राचां मोक्षार्थेपि यथा
आत् तदर्थं एते इज्जनाः पठिताः—इति समाधेयम्” ।

१०८५ । इज्जः प्राचाम् । २।४।६० ॥

दौ— । गोत्रे य इज् तदन्तात् शुवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्, तच्चेद्
गोत्रं प्राचां भवति । पद्मागारस्य अपत्यम्—“अत इज्”,
“यजिओश्च” इति फक् (तस्य लुक् ?)—पद्मागारिः पिता
पुत्रश्च । प्राचाम् किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः ।

The word having the affix इज् in the sense of मोक्ष after it,
has its शुवप्रत्यय elided after it, if again that मोक्ष refers to one of
प्राचार्थम् । Thus पद्मागार referring to one of प्राचार्थम्, takes इज् in the
sense of मोक्षार्थम् by the rule “अतः इज्” yielding the form
पद्मागारिः । Then the शुवप्रत्यय to be added to it is फक् by the

rule "यञिञोश्च"; but this क्क् elides by the present rule finally giving पात्रागारि as well. So Bhattoji has "पात्रागारिः पिता पुत्रश्च"। Why do we say "प्राचान्" in the rule? Witness दाचिः पिता with इञ्, and दाचायणः पुत्रः with षक् by the rule "यञिञोश्च", for दाचि does not refer to प्राग्दर्शनीय गोत्र, and thus लुक् of the युवप्रत्यय by the present rule does not come in.

मित—। 'इञ्' इति मन्थयन्तम् । अत्र प्रत्ययत्वं तदन्तवृत्तम् । अर्थः गोत्रार्थकत्वं लक्षणे । तत आह "गोत्रं च इञ् मन्थयन्तम्" । "अत्रयञिञोश्च" इति सूत्रात् 'युञि लुक्' अनुवर्तते । तत्र गोत्रपुत्रेण आह— "तदन्तान् युवप्रत्ययस्य कृक् स्यात्" । 'प्राचान्'—इति गोत्रं विनिर्दिष्टं, व्याख्यानमेवायं जरयन् । तदाह "तर्हि लु गोत्रं प्राचा भवति" । पञ्चाशत्तस्य गोत्रापत्तम् इति पात्रागारिः, "अतइञ्" इति गोत्रापत्तेर इञ् भवति । अत्र प्राग्दर्शनीय गोत्रत्वात्, अत्रात् युवप्रत्यये सति "यञिञोश्च" इति सूत्रेण षक् प्राप्नोति । तर्हि मानसूत्रेण च तत्र लुक् स्यात् । ततः पात्रागारिः इत्यत्र नभ्यते । अतः आह—"पात्रागारिः पिता पुत्रश्च" । कुत्र "प्राचान्" इति निमित्तं कुतश्च ? दाचिः पिता (इञ् + इञ् गोत्रापत्तेः), किन्तु दाचायणः पुत्रः (दाचि + "यञिञोश्च" इति षक्); अतः षक् इति युवप्रत्ययस्य लुगन् भवति, यतः दाचिषब्दः प्राग्दर्शनीयगोत्रत्वं न बोधयति ।

१०८६ । न तौल्ललिभ्यः । २।४।६१ ॥

दी—। तौल्ललादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राद्यः (निषिध्यते ?) । तौल्ललः—तत इति षक् । तौल्ललिः पिता—तौल्ललायनः पुत्रः ।

Words of the तौल्ललि class (having the गोत्र suffix इञ् after these) do not elide the युवप्रत्यय to be added after it. This sūtra prohibits elision of the युवप्रत्यय that is to take place by the previous rule. Thus तौल्लल + इञ् (गोत्रापत्तेः) = तौल्ललिः । Then by

“यजिजोय” we get तौन्त्रायणः with क् added in the sense of युवप्रत्यय by the present rule, though it refers to a प्राच गौत्र ।

नित—। ‘तौन्त्रादिभ्यः’ इति बहुवचनेन तौन्त्रादिवच्यो लक्ष्यते । तत आह ‘तौन्त्रादिभ्यः परस्य’ इत्यादि । तुन्त्रो भान कश्चित् प्राचः । तस्य गौत्रापत्यं पुमान् इति तौन्त्रादि, “अस इज्” इति सूत्रेण । एतदन्तस्य वर्धमानस्यैव युवप्रत्ययस्य अलुकि सति, तौन्त्रादि + फक् = तौन्त्राद्यणः, “यजिजोय” इति सूत्रेण फक् । अस आह—“तौन्त्रादिः पिता । तौन्त्राद्यणः पुत्रः” ।

तौन्त्रादिर्ह्यथाः—तौन्त्रादि, भारणि, पारणि, रावणि, दैवीणि, दैवमिति, दैवति, चार्कणि, नैकणि, दैव्यजिज्, दैवमति, वाफङ्गणि, वैश्वणि, वैश्वति, आनुरोहिति, पौष्करादि, आनुराहति, आनुति, प्रादोहति, नैमिषि, प्राडाहति, वाव्यणि, वैजीति, चासिनमि, आर्हिमि, आमुनि, नैमिषि, आसिक्वणि, पौषि, सारंरुपाणि, वैश्वणि, वैश्वति, वैश्वति ॥

१०८७ । फक् फिजोरन्यतरस्याम् । १०८८ । १ ॥

दी । “युनि लुक्” (सूत्र—१०८८) इत्येव पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः—कातीयः—कात्यायनीयाः । यस्तस्यापत्यं—यास्काः । ‘शिवायणः’ । तस्यापत्यं युवा = यास्कायनिः । “अणो ह्यचः” इति फिज् । तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः ।

The compulsory elision of the युवप्रत्यय that is enjoined by the sūtra “युनि लुक्” (No. 1088), is optionally done in the case of the affixes फक् and फिज् denoting युवप्रत्यय । Thus कतस् गौत्रापत्यम् gives कात्र with यर्नादि वञ्च, then कात्रस्य अपत्यं युवा yields कात्र + फक् = कात्रायणः (by the rule “यजिजोय”); now कात्रायणः ends in फक् which is = युवप्रत्यय, so this फक् will optionally elide by this rule, if further तद्धितप्रत्यय is done

after it, as कात्यायनस्य छात्राः इति कातीयाः (with elision of कक्), and कात्यायनीयाः (without elision of कक्) । Similarly यन्त्रापापत्यम् = यात्राः with अच्, तथा युवापत्यम् = यात्रायनिः with क्चि by “चणोद्वचः” । Then this क्चिन्त word (having युवापत्यम्) optionally elides this क्चि if further तद्धितप्रत्यय is added after it. Thus तस्य छात्राः = यात्रीयाः with elision of क्चि, and यात्रायनीयाः without elision of क्चि ।

मिति—“युजि लुक्” इति पूर्वभूवनत वर्त्तते ; ततः चाह—“युजि—” इति पूर्वेषु मिति लुकि शप्ति, युवाश्चकप्रत्यययोः कक्किप्तिः लुक् वा स्यात् ; अतः भूते “अन्यतवेस्याम्”—इत्याह । उदाहरणं यथा—कृतस्य गीतापत्यम् इति काव्यः (“गीतादिभ्यो यञ्” इति श्रुतिः) । तस्य युवापत्यम् इति काव्य + कक् = काव्यायनः (“यञिञोश्च” इति कक्) । काव्यायनस्य छात्राः इत्यर्थे तु वर्त्तमानभूतेण कात्यायनशब्दे यः युवाप्रत्ययो वर्त्तते (यथा कक्), तस्य विकल्पेन लुक्स्यात् । लुकि तु—काव्यायन + क् (ईय) = काव्य + ईय = काव्य + ईय (“यस्येति च” इत्यकारभोपः) = काव्य + ईय (“आपत्यस्य च—” इति यलोपः) = कातीयाः । लुगभावे तु कात्यायनीयाः । परम्—युवाश्चक—कक्-प्रत्ययस्य वैकल्पिकं शीघ्रमुदाहरणं तादृगस्य क्चिञो लुक्मुदाहरति—यकास्यापत्यम् = यात्राः (शिवादिभ्यो अच्) ; ततः तस्य युवापत्यम् इत्यर्थे “चणोद्वचः” इति क्चि । अस्मात् तस्य छात्राः इत्यर्थे वर्त्तमानभूतेण क्चिञोलुकि सति यात्रीयाः (“इडाच्छः” इतिक्), असति लुकि रहन्वात् छे सति यात्रायनीया इति ।

१०८८ । तस्यापत्यम् । ४।१।८२ ॥

दी—। षष्ठान्तात् कृतसन्धेः समर्थीत् अपत्ये अर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा सुरः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिद्विचिः अन्वोपधादौ वाधते ।

The previous and following तद्धितप्रत्ययः are added to the entire चङ्प्रत्यय words syntactically connected with another, in the sense of अपत्य (descendant). See also rule 1072; thus उपगोः अपत्यम् gives औपगव् (with अण्—आदिह्रस्वि and then अन्त्यागुञ्च by the rule “ओर्गुणः”)। Now in तद्धित this आदिह्रस्वि by the rule “तद्धितेष्वचमर्दिः” will bar the ह्रस्वि in the final and in the penultimate vowels, though the प्रत्यय may end in ष् or ज् and then though अन्त्यागुञ्च may be due by “अचोर्जुति” etc. Thus in उपगु + अण् we get आदिह्रस्वि and then अन्त्यागुञ्च by “ओर्गुणः” and no अन्त्यागुञ्च as well.

नित्—‘तद्धिता’ इति, ‘प्रत्ययः’ ‘परः’ चाधिकृतम् अस्ति। तच्छब्देन सर्वनामस्य परामर्शितान् उपधादिशब्दान् बोधयति। ततः ‘तत्त्वं’ उपधादीः ‘अपत्यम्’ इत्यर्थे उक्ता वस्तुमात्राः तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति। कस्माद्भवन्ति? इत्यपेक्षायामाह—वदन्त्यान् शब्दान्,—यस्य शब्दः पुनः सामर्थ्यवृत्तौ प्रथमं सन्धिकाव्यं भूत्वा, अयं शब्दश्च परिणतः आकाङ्क्षाद्यर्थेन च युक्तः—तस्मात् तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति। सर्वमेतत् “समर्थानां प्रथमाह” इत्यस्य व्याख्यायान् क्लृप्तं कृतम्—सर्वेषु द्रष्टव्यम्। एवम् उपगोःप्रत्ययम् इत्यत्र वदन्त्यान् ‘उपगुञ्चत्वात्’ प्रत्ययो भवति। ततः अपत्यार्थे अणि कृते “तद्धितेष्वचमर्दिः” इति आदिह्रस्वी, “ओर्गुणः” इति अन्त्यागुञ्चसति ‘औपगवः’ इति स्यात्। ननु सत्यपि आदिह्रस्वी “ओर्गुणः” इति गुणवाधित्वा “अचोर्जुति” इति सूत्रेण ह्रस्विरेवाह् स्थापयेदैनं सम्भवसम्भवात् इति चेत्? सैवम्, तद्धितप्रत्यये आदिह्रस्विः “अन्त्यागुञ्चिन् तथा उपधागुञ्चि वाचते”। अथमेतत् प्राप्तमित्येते, तदाह—“अनुश्रुतिवादीनाम्” इति सूत्रे सम्भयोः पदयोः आदिह्रस्विष्वानात् प्राचते, यत् आदिह्रस्वी सन्त्याम् उपधागुञ्चिः न स्यात्। तदा सम्भवपदह्रस्विष्वानाम् स्वर्यम् स्यात्। ततः तत्कौञ्चिन्त्यायात् “सत्यपि सम्भवसम्भवे वाचते भवति” इति भाष्येऽपि स्मृतम्। व्याकरणे—अपत्यशब्दार्थं च उपरत्नादौ क्लृप्तमिति।

दी—) “तस्येदमित्यपत्तेऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः
 शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्” ॥—(श्लोकवार्तिकम्) ॥
 योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतमन्धेः किम् ?
 सीत्थितिः । अकृतब्रूङपरिभाषया सावृत्थितिर्माभूत् ॥ समर्थ-
 परिभाषया नेह—वस्त्रमुपगोरपत्यं चैवस्त्र । प्रथमात्किम् ?
 अपत्यवाचकात् षण्त्वर्थे माभूत् । ‘वा’—अष्टायात् वाच्यमपि ।
 “दैवयष्टि—” इति सूत्रात् ‘अन्धतरस्याम्’—यङानुवृत्तेः समासोपि
 —उपग्वपत्यम् । जातित्वात् डीष्—औपगवी ॥ आश्वपतः ।
 दैत्यः । औत्सः । स्त्रीणः । पौंसः ।

Now it may be said that the rule “तस्यापत्यम्” is useless, for its sense may be got in the rule “तस्येदम्” (where by इदम् we can draw down अपत्यम् etc.); nor can it be said that the rule “तस्यापत्यम्” is useful with respect to the later sūtra “चतुर्थम्”, for then the Sūtrakara might unite these two rules into one as “तस्यापत्येऽसि इज्” ! On this the reply is—that if “तस्यापत्यम्”—sense is included in the rule “तस्येदम्” then with respect to इद words (i.e. words beginning with a इङ्—vowel) the affix will be ‘ङ’ (इय) by the rule “इडाङ्” in अपवाधिकार as well. If again it is said that the rule “इडाङ्” being in शेषाधिकार (i.e. being in senses other than अपत्य and चतुर्थ—चतुर्थे including “सद्विप्रसि इति देशे तत्राधि”, “तेन निवृत्तम्”, “तस्य निवासः”, “चतुर्थमर्थ”) has no application in अपवाधिकार so let “तस्येदम्” include “तस्यापत्यम्” also and make the sūtra useless. Then however the reply is—that अङ् coming by the rule

“तस्यापत्यम्” applying in cases other than “अनुवृत्ति”, वाचादि इत्, निषाद्यण्, इतिदि यञ् &c. falls within शेषाधिकार as well, for शेष is “उक्तात् वा विनियुक्तात् अन्वः शेषः”, and then क will come in cases of इत् words ; So to direct यण् also in cases of इत् words as well the separate rule “तस्यापत्यम्” is made here apart from “तस्येदम्”. Thus Panini makes two योनेः here ; and मानु being a इत् word (it having a first इति vowel—अ) takes यण् in the sense of अपत्य and not क, yielding मानु + यण् = मानय (by गुण of the final vowel by “योर्गुणः”) । “अदीयताम् दाशरथाय मयिषी” &c are आर्षप्रयोग । यञ् yielding दाशरथि should be legitimate here by “अत इज्” । Why do we say कृतसन्धेः in the vritti of this rule as well as in the rule “समर्थानां प्रथमादा” ? Witness—सुख्यितं यञ् = सुख्यित = सुखित ; now सुखितस्य अपत्यम् इति सुखित + यञ् = सुखिति. by “अत इज्” । Had we not said कृतसन्धेः in the इति, then in सु + सुखित + यञ्, we had first to make इति of the vowel in सु (it being पर) and then by सन्धि the form would have been सानुखिति ; nor being अन्तरङ्ग (an internal affair) we are to make सन्धि first and then इति ; for अकृतबृहस्पतिभाषा being still more forceful than अन्तरङ्गविधि might have operated here making इति first and सन्धि later (for अकृतबृहस्पतिभाषा see our Vol. I.) yielding the undesirable form सानुखिति । So to avoid this form and to establish the desired result सुखिति we distinctly say “कृतसन्धेः” in our vritti of this rule. The सन्धिराज प्रत्यय is also to take place when there is सामर्थ्य (interdependence &c.), so in case of वज्रसुपत्नीः अपत्यं चैवस्य we cannot get अपत्यप्रत्यय after वज्र, for this word is not related to अपत्यम् but to वज्रम् here. Why again do we

say प्रथमात् in the first rule in तद्धितप्रकरणम् ? Because we are to get the affix after the first वृत्त word and not after a अपत्यवाचक प्रथमात् word (as उपगुणपत्यम् अत्र देवदत्तश्च—here no अपत्य प्रत्यय will arise after “उपगु”) : There being “वृ” in the first rule here ‘optionally we get the वृत्त as well, as उपगी; अपत्यम् (as already said) ; that here समास (as उपगुणपत्यम्) is also optionally allowed owing to “अन्वयतन्त्रम्” coming down in the rule “समर्थानां प्रथमादा” from the rule “द्वैवृत्ति—” (1201) see ante. : Now again औपगव being a जडिवाचक word औष् will come in the feminine yielding औपगवी (see औषधत्वं under “जातिरस्त्री—”) ; similarly अन्वयति + अच्, अपत्यार्थे = आन्वयतः by “अन्वयत्यादिभ्यश्च” ; विति + छ (अपत्यार्थे) = ईच्छः, उत्स + चञ्, अपत्यार्थे = औत्सः, स्त्री + नञ्, अपत्यार्थे = स्त्रीणः, पुंस + कञ् (अपत्यार्थे) = पौंसः (see ante) etc.

मित—। श्लोकवार्तिकमिदम् ॥ ननु “तस्यैदम्” इति सूत्रेणैव, “तस्यापत्यम्” इति सूत्रार्थस्य शताश्रयत्वात्, कथमस्य सूत्रकारेण व्यर्थं “तस्यापत्यम्” इति सूत्रम् सूत्रं कृतमिति चेत् (‘तस्यैदम्’ इत्यतः ‘इदम्’—यद्वै, अस्य ‘अपत्यं’ अपत्यभावात्) —। नैवम् वद—तदा अपत्यार्थे “इडाच्छः” इति इडाश्रयत्वात् छ-प्रत्ययः स्यात्, यतः “तस्यैदम्” इत्यस्य अन्वयवृत्तिपरस्य “इडाच्छः” भक्तिः, “तथाधानार्थम्” इडादपि अपत्ये छ-प्रत्ययः यथा न स्यात् एतद्वत् “तस्यापत्यम्” इति सूत्रम् सूत्रं कृतं विहितम् भवेत्, अत आह —“तथाधानार्थं कृतं भवेत्” । यदि पुनरिदमुच्यते—यत् “इडाच्छः” इति सूत्रस्य शेषाधिकारकत्वात् (अपत्यादिभ्यस्तुर्योन्नेभ्यः अन्वः शेषः इति व्याख्यानम्), अपत्यविषये अत्र प्रयोगो नास्ति एव । ततश्च पुनः इडाश्रयत्वात् छ-प्रत्ययवाधानार्थं सूत्रम् “तस्यैदम्” इति सूत्रकरणप्रयोजनं नास्ति एव, तदा समाधानमेव भवेत्, यथा— “तस्यापत्यम्” इति सूत्रविहितं यदपि, तदपि अदस्तात्तादिभिन्नप्रक्रमिकत्वात् शेषः “इडात्वात् वा निगुणात् अन्वः शेषः” इति हि न्यायः, अत आह —“उत्सर्गं शेष एवास्ती” । एवमपि अत्र शेषाधिकारकस्य छ-प्रत्ययस्य प्रसङ्गो भवेत् स च प्रसङ्गः इडाश्रय-

विषये एव; अत आह—“उद्वाच्यस्य प्रयोजनम्” । उद्वाच्यत्वात् (स्य आदिः आ-ऐ-औ इति इतिस्वरयुताः—स एव उद्वाच्यः, तस्मात्) अपि अपत्यविषये कृ-प्रत्ययौ यथा न स्मात् अतः प्रत्यक् सूत्रम् “तस्यापत्यम्” इति सूत्रकारेण विहितम् । अस्मात् द्वितीः “तस्यापत्यम्” इति प्रत्यक् शेषः विहितः । अतः भट्टोजिदाह—“वीथविभागास्तु” । एवं उद्वात् मानुशब्दात् (मानुशब्दे प्रथमवृत्तिस्वर ‘आ’ इति सत्वात् अतौ उद्वाच्यः) अपत्ये अत्रैव भवति न तु कृ-प्रत्ययैः—ततः मानु + अच् = भानो + अच् = भानवः । उच्यते “कृतसम्बन्धः” इति किमर्थम् उक्तम् ? तदाह—सु उचितमस्य इति सूत्रितः, तस्यापत्यम् इति सूत्रित + इज् = सौत्वितिः । अतः सु + उचित इत्यत्र सम्बन्धं कृत्वा ‘सूत्रित’—इति शब्दं साधयित्वा, पश्चात् तद्विप्रत्ययः यथा स्मात्, अतः आह—‘कृतसम्बन्धः’ इति । यदि सु + उचित + इज्—इत्यत्र परत्वात् प्रागेव आदिवृत्तिः स्यात्, पश्चाच्च सम्बन्धार्थं भवेत्, तदा ‘साङ्गत्वितिः’ इति अत्रिष्टे पदे संभ्रम्यते; न च ‘अकारसत्त्वात् सम्बन्धार्थस्य दक्षत्वम्’ वाच्यम्, तदा ततोपि वक्ष्येयस्या अकारसत्त्वात् परिभाषया सम्बन्धः प्रागेव प्रत्ययी भवितुमर्हति, अत्रिष्टे ‘साङ्गत्वितिः’ सम्भ्रम्यते, अतः “अकारसत्त्वात् परिभाषया साङ्गत्वितिर्माभूत्”, इत्येवमपि उच्यते “कृतसम्बन्धः” इति विशिष्य उक्तम् । अतश्च “समर्थाणां प्रथमादा” इति सूत्रे दीयितचरणैः “समर्थो... कृतसम्बन्धार्थलक्षितं यावत्” इति कथितम् ॥ समर्थो इति प्रत्ययो भवति—इति हि समर्थपरिभाषया आदेशः, ततः “वस्तुसुपगोः अपत्यं सैवञ्च” इत्यत्र ‘उपगोः’ शब्दस्य ‘अपत्य’ शब्दस्य च परस्परसामर्थ्याभावात् तद्विप्रत्ययौ न स्मात् । उक्तस्य ‘प्रथमात्’ कथयितुमस्मि—तदाह—“वस्तुस्यार्थे न तु प्रथमात्मात् प्रत्ययो भवति” । अतः ‘अपत्यवाचकात्’ प्रथमान्तात् ‘वस्तुस्य’ परे सम्यपि प्रत्ययी ‘माभूत्’ (यथा—उपगुरपत्यम् अस्या देवदेवस्य) किन्तु प्रथमात् वस्तुस्यार्थात् समर्थादेव प्रत्ययः स्यात् ॥ सूत्रे “वा”—अहपात् (उपगोः अपत्यम् इति) वाक्यमपि स्यात् । “दैवयज्ञि” इति सूत्रात् अत्र सूत्रे “अन्तरस्याम्” अहपात्सूत्रेः “उपगोः अपत्यम्” इत्यत्र समासेन ‘उपम्वपत्यम्’ इत्यपि भवेत् इति सर्वं प्राक् “समर्थाणां प्रथमादा” इति सूत्रे उक्तम् ॥ उपसु + अच् = औपस्य—अथ च जातित्वात् “जातेरप्यौ”—इति शेषो भवेत् ततः ‘औपगोः’ च सम्भ्रम्यते । अपत्य + अच् (अपत्यार्थे) = आपत्तात्, इति + अच् (अपत्यार्थे) =

देताः । पुत्र + चञ् (अपत्ये) = गोत्रज्ञः, स्त्री + चञ् अपत्ये = स्त्रीज्ञः, पुत्र + चञ् अपत्ये = पीछः इत्यादि ; पूर्वं स्यादिकसुक्तम् ॥ अधुना “तस्यापत्यम्” इति सूत्रात् अपत्यशब्दं क्रमप्राप्तं गोत्रशब्दं च व्याख्याति सूत्रकारः—

१०८८ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥१॥१२६२ ॥

दी—। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

“Let what is spoken of as posterity (? progeny) beginning with grandson, be called gotra” (Ballantyne). Thus गोत्र here will include grandson etc. Thus in अपत्याधिकार this is the technical sense of the word गोत्र—whereas outside अपत्याधिकार गोत्र means प्रवराध्यायकचितगोत्र ।

(Also see under “एको गोत्रे”—infra) ।

नित—। अपत्याधिकारि षोडशि अपत्यशब्दस्य न शेषतः पुत्रपौत्रकालं ज्ञातुं, किन्तु पुत्रपौत्रादिसप्तविंशत्यवकालमीवात्, “पङ्क्तिं विंशति—” सूत्रं मायं तथा उक्तत्वात् । एवं च गोत्रशब्दस्य सप्तविंशत्यवकाले सति अपत्यस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते, अत्र व्याकरणेण पुत्रस्य गोत्रत्वं मानु इत्यतः चाह—“अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि एव गोत्रसंज्ञं स्यात्” । यद्यपि पौत्रादिः तस्य तद् गोत्रमिति निश्चयः ॥ पौत्रप्रभृति किम् ? चतुर्वरस्य अपत्याद्यं माभूत् ।

इदमेव अपत्याधिकारि गोत्रशब्दव्याख्यानम्, अथवा गोत्रशब्देन प्रवराध्याय-गोत्रमीव गृह्यते इति उत्तरव्यापि खट्वीभविष्यति ॥

१०८९ । जीवति तु वंशे युवा ॥१॥१२३२ ॥

दी—। वंशे पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थोदि तदयुवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञम् ।

Let the fourth descendant in order i.e. the son of a grandson etc, when the original progenitor is living be called

युवन् and not a gotra. Thus the two designations "Gotra" and "Yuvan" are kept distinct here.

सित—। वंशे भव इति वंशः (दिगादिभ्यः), वंशीतृपादस्य इत्यर्थः । एवं वंशे उत्तृपादके पित्रादौ जीवति सति 'पौत्रादेः यदपत्यं सन्ततिः चतुर्थादि' सूत्रपित्रादेः चतुर्थः सगोत्रः इत्यर्थः 'तद् युवसंज्ञं' स्वात् ; न तु पूर्वस्य प्राप्तं गोत्रसंज्ञं भवेत् । एवं सति भवविषये गोत्रसंज्ञायाः सम्भावितो मासूत् ।

१०८१ । आतरि च ज्यायसि ॥११॥१६४ ॥

टी—। ज्येष्ठे आतरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिः युव-
संज्ञश्च स्वात् ।

Though original progenitor dies, still the fourth descendant as said in sūtra 1090 is called a "yuvan" if the eldest brother is alive.

सित—। "सतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठभावरि जवति (सति) युवसंज्ञासंनिधौ" इति वाचस्पतीनाम् ॥ तर्गस्य गोत्रापत्यम्—गार्ग्यः । गार्ग्यस्य त्रयो पुत्रौ, कनीयान् पित्रादौ वंशे भवे भवति ज्यायसि च जीवति युवसंज्ञो भवति ।

१०८२ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति ॥११॥१६५ ॥

टी—। आतुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति पौत्र-
प्रसूतेः अपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्वात् । एकं जीवति-
ग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तत्र-निर्देशः
उभयोक्तृकार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे(?)
आतरि वा जीवति । गार्ग्यस्थापत्यं गार्ग्यायणः—गार्गी वा ।

The living son of grandsons etc. is optionally ("च") called a yuvan if original progenitor's venerable kindred other than the brother (as said in 1091 sūtra) still survives. In

the vritti, of the two जीवन्, one "जीवति" is a predicative adj. of अपत्य, the second जीवत् refers to a सपिण्ड * : The तस्य in स्थविरत्वे is to denote honour in both place and age. Thus 'if a venerable पित्र्य (uncle), grand-father or his brother (?) survives, then the fourth descendant downwards (पौत्रप्रभृतेः अपत्यम्) is optionally a युवसंज्ञा । Thus we get in such cases both बान्ध्यायन (when a युवसंज्ञा), and गार्ग्य (when not a युवसंज्ञा) ।

भित—। सपिण्डास्तु—स्वयम्, पिता, पितामह, प्रपितामहादि सप्तपुरुषाः । एवमात्र मातृकुलेपि गणना, व्याख्यातान् (?) । 'मातुः' ज्येष्ठमाहृतः 'अन्वयिन् स्थविरत्वे' अतिरुद्धे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेः अपत्यं 'जीवत्' एव 'युवसंज्ञ' तदाह्वा 'वा' विकल्पेन लभते—इति सूत्रार्थः । इतो न 'एकं जीवतिग्रहण' अपत्यस्य विशेषणं यथा "अपत्यं जीवन् (सन्)", द्वितीयं जीवतिग्रहणं 'सपिण्डस्य विशेषणम्', यथा "सपिण्डे जीवति सति" । तदाह—“स्वानेन यथा उत्कृष्टे पित्र्ये मातामहे धातवि * वा जीवति” इत्यादि । ['पितामहं धातवि' इत्येवमपि व्याख्यानं पाठः, इतो यथा] । स्यात्ततः उत्कृष्ट पित्र्येण, तस्य पित्र्यसानीयत्वात् । यथा जीतृकृत मातामह एव । अन्वत् स्वयम् । गार्ग्यायनः इति युवसंज्ञापक्षे, तदभावे गोत्रसंज्ञायाम् गार्ग्यः एव ।

द्वी—। 'स्थविर'—इति किम् ? स्थानवयोन्धूने गार्ग्य एव । 'जीवति' इति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ "वृद्धस्य च पूजायाम् इति वाच्यम्" (वा) ; गोत्रस्थैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्थ युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानाधाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायनः । 'पूजा' इति किम् ? गार्ग्यः । "यूनश्च कुत्सायाम् गोत्रसंज्ञेति

* The सपिण्ड are self, father, grand-father, great-grand-father &c. up to the 7th generations in father's side. Op. "सप्तपुरुषावधिजातयः सपिण्डाः" । So prefer the reading पितामहे धातवि here.

वाच्यम् (वा-)-गार्ग्यो जायते । 'कुत्सा'-इति किम् ?
गार्ग्यायणः ।

Why do we say स्वविरते in the sutra and vritti ? If the living सविष्ट is inferior by place and age then no युवसंज्ञा arises and we get गार्ग्य (with गौतमसंज्ञा) । Why do we say 'जीवति' here ? If the upward सविष्ट is dead or if the fourth अपत्य is dead then by गौतमसंज्ञा we get गार्ग्य only, and not गार्ग्यायणः by युवसंज्ञा । Again if a Gotra is honoured, then it gets युवसंज्ञा thus we have तत्रभवान् गार्ग्यायणः [here तत्रभवान् इति सुप्सुपा-(कर्मधा ?) implies पूजा] ; in the varttika here "हृदय" acc. to old professors means "गौतम" । Why do we here say पूजायाम्—witness गार्ग्य as without युवसंज्ञा for no पूजा is implied here. Again in case of censure (कुत्सा) the युवसंज्ञा is termed as गौतमसंज्ञा । Then गार्ग्यः जायते (the wicked descendant of गौतम), here जायते implies "censure," why do we say 'कुत्सा' here ? witness गार्ग्यायणः with—युवप्रत्यय, when no कुत्सा is denoted.

मित-। स्तुति कथं 'स्वविरते' उक्तम् इति आह ? सविष्टे स्थानतः नयसा वा मूलं सति युवसंज्ञा यथा न स्यात् । 'जीवति' वदयान्, सविष्टे सति युवसंज्ञा न स्यात्, अत आह—"स्तुति स्तुति वा गार्ग्य एव" ॥ अत्र वार्तिकस्य हृदयशब्द व्याख्याति—"हृदय" इति जीवसंज्ञे प्रयुक्तः, अतः अर्थो यथा—गौतमसंज्ञा पूजायाम् युवसंज्ञा स्यात् । एवम् उदाहरणे 'तत्रभवान्' इति पूजायाची शब्दः—"तत्रभवान् गार्ग्यायणः"—पूर्यः गार्ग्यायणः । पूजायाम् अनप्यनामानाम् युवसंज्ञा न स्यात्, यथा गार्ग्य इति ॥ 'युवसंज्ञा'—इत्यादि वार्तिके "गार्ग्यः जायते" इति उदाहरणे—तथा च वाच्यमनवरतायाम्—"यो हृदयनाहव्य स्वातन्त्र्य भजति तद्विषयमिदम्"—कुत्सा-जीवतया वाच्यशब्दः स्वविरतः । अत्रत्या निष्ठायाम् युवसंज्ञायां—गार्ग्यायणः इति ॥

१०८३ । एको गोत्रे १४।१।८३॥

दी—। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम्
श्रीपगवः । गार्गः । माङ्गयनः ।

“गोत्रे स्त्रीकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा खदूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यं सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे उपगोस्तृतीये वाच्ये श्रीपगवादिष्व्
स्यात् । चतुर्थे त्वज्जीवज्जेष्टे मृतवंस्ये श्रीपगवेः फक् । इत्थं
फजिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्त्रः ।
पितामहादौनामपीति मुख्यापक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा वृष्टे
सिद्धे अपि अश्वन्तादिष्व् अपि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति
फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रे अष्टमवतेः अनिष्टप्रत्ययाः
सुः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे अपूर्वम् ।

Only one अपत्यप्रत्यय is to be attached to a word in the
sense of गोद (i.e. गोवापत्य) । Thus उपगोः अपत्यम् (सन्तति) will give
श्रीपगवः (with अण्) ; further इज् after श्रीपगव in the sense of his
गोवापत्य again, will not be attached ; for this purpose in view
this sutra is made, similarly गर्गस्य गोवापत्यं will give गर्ग only
(with one अपत्यप्रत्यय) ; thus we get माङ्गयन also with णङादि फक्
in the sense of गोवापत्य । There are two views that अपत्य means
(i) son only ; also (ii) progeny in general (i.e. son and grandson)
some grammarians take अपत्य in the sense of “son” (पुत्र) only,

whereas Panini takes अपत्य here in the sense of progeny in general (सम्प्रतिवाचक) i. e. he includes दौत्र also ; this is said in the sūtra “अपत्यं दौत्रमनपि गोत्रम् ।” Thus acc. to Panini, the third descendent (दौत्र) is “gotra” (गोत्रापत्य) whereas in some senses the fourth one (प्रपौत्र) is पुत्र—[and son is जननरापत्य] ; and diff. affixes are enjoined in these diff. technical senses. Now in order that affix after affix (i.e. one तद्धितप्रत्यय after another in the same (अपत्य) sense after one original word) may not be attached in the sense of गोत्रापत्य, the present sūtra is made as “एवो गोत्रे” । Thus we have in the śloka “तद् दान्यं दूतमेतत् तदौत्रम्” । Thus again in the view that अपत्य is of father only (“अपत्यान् पितुरेव स्यात्”), if this present rule is not made, then after one original word as उपपु &c, affix after affix i.e. अपत्याप्रत्यय after अपत्याप्रत्यय, in the sense of तस्य अपत्याम् will go on, one after another in succession till in the case of 100th generation 99 अपत्याप्रत्यय will be attached (e. g.)—उपगोरपत्याम् = उपपु + चक् = औपगव ; then औपगवस्य अपत्याम् will yield औपगवसि with दक्, then again औपगवसि अपत्याम् will give औपगवायन with फक् by “वजिञीय” & so on, but as this rule restricts only one अपत्याप्रत्यय in the sense of गोत्रापत्य, so in a series of 100 affixes, 99 affixes will be illegible (यनिष्ट), (comp “गोत्रे खं कौनसंज्ञार्ता प्रत्यायाना परम्परा प्रसज्यते”) । Lastly in the view that अपत्य is of grandfather also (ततः प्राधान्येति) i.e. अपत्य = दौत्र ; then in the case of 100 अपत्याप्रत्यय after उपपु etc, as shown above first two अपत्या प्रत्यय one denoting son, another grandson will be correct ; in other words here (then) 98 affixes will be illegal ; thus in this case

in a serial order of अपत्यप्रत्यय, illegibility will be in all अपत्यप्रत्यय lessened by 2 from the original root-प्रत्यय (thus in 100 अपत्य प्रत्यय, $100-2=98$ will be अनिट् प्रत्ययानां)—(comp“सुखान्तर्गोभ्यः अनिटोत्पत्तिः प्रसज्यते”) । Bhattoji later explains the gist of these two slokas “गोत्रे खे कोन—सुखनेनतद्योतरम्”, by पितृवैव अपत्यमिति पक्षे &c. explaining the view that son (अपत्य) is of father only. In this case the third generation from उपत्यु will be औपगवि (with इत् after औपगव, the 2nd generation), then in the fourth generation (descendant) [where औप is not living] [or—where original वंशप्रवर्तक is dead] सुखसंज्ञा being barred (see rules “जीवति तु वंशेऽनुना” and “भूतानि च व्यायति”) we get गोवसंज्ञा, and then गोवार्थक फक् will give औपगवायन । Thus फक् and इत् going on serially, in 100 the गोत्र from the original, 100 affixes will be attached (of these 99 will be illegal “सुखान् एकोनसंख्यानां अनिट्प्रत्ययानां दम्भरा उक्तरीत्या प्रसज्याते”) ; In the original view (सुखसंज्ञा) that अपत्य is of grand-father also then the third generation of उपत्यु being meant, अक् will first give औपगव—even then इत् after this अञ्जन्त word will come yielding औपगवि ; then after this औपगवि there is फक् in the fourth generation. Thus फक् and इत् following on in cyclic order in the 100 gotra pratyayas 98 undesirable affixes will come in. To check this fault this present sutra is made. This is also to be understood in the following rule.

नित—। अपत्यप्रत्ययानां “एको गोत्रे” इत्याच, ‘एक’ इत्यानेन ‘एक अपत्यप्रत्ययः’ इति शस्यते । ‘एक’ इति विविधं ज्ञेयमात्रं, अविश्वः प्रत्ययः न भवति, अत आह—
“गोत्रे एक एव अपत्यप्रत्ययः स्यात्” । उदाहरणं यथा—उपगोः अपत्यात् इति उपत्यु + अक् औपगवः । अस्यात्—औपगवस्य अपत्यात् इति औपगव + इत् =

औपमवि (“अत इज्” इति इज्)—इति द्वितीयः अपत्यप्रत्यये यथा न स्यात्, अत्र विशिष्य आह—‘एक एव अपत्यप्रत्ययः स्यात्’ । अपत्यशब्दस्य पुञि एव कृद्ः इति कैवाचित् मतम् = इति प्रथमपक्षे तु ‘कृद्’ सङ्गच्छते । किन्तु अपत्यशब्दः सन्तानवाची सन् पौत्रेऽपि कृद् इति पौत्रस्वात्म्यप्रत्ययत्वेन विधत्ते, अपत्यत्वादस्य गोत्रत्वे सति इति द्वितीयपक्षे तु “औपमवि” इति त्रयोः साधुः, किन्तु पुनः औपमवेः अपत्यम् इत्यत्र चतुर्थे वञ्छे वाच्यं औपमव + कृक् (“यजिञ्जीव” इति कृक्) = औपमवायनः इति तु असाधुरेव । अतः चतुर्थादि अपत्यं न गोत्रं किन्तु सुवसञ्जमेव । गोत्रविधौ एव एक अपत्यप्रत्ययः यथा स्यात् इत्येकमर्थं सूत्रं विहितम् स्यात् । एवं प्रथमपक्षे (अपत्यशब्दस्य पुञत्वपक्षे)—अपत्यार्थे प्रत्ययपरम्परायां विहितायाम्, (उपनौरपत्यान् औपमवः, औपमवस्यापत्यं औपमविः, तस्यापत्यं औपमवायनः इति परम्परायां विहितायाम्) एक एव साधुः, अन्ये प्रत्यायाः अनिष्टा एव । एवं त्रयोः अतस्मै अपत्यप्रत्यये सति,—एकीकृत्य अनिष्टाः प्रसज्यन्ते । यत्संख्यकाः अपत्यप्रत्यायाः विहिता ततः एकीकृत्यस्यानां प्रत्यायानाम् अनिष्टत्वं मन्वते एव । द्वितीयपक्षे (अपत्यशब्दस्य सन्तानसाधारण्येन पौत्रत्वोपिद्योत्यं) तु, अपत्यार्थे द्वौ प्रत्ययौ भवताः—यथा उपनौरपत्यं औपमवः, तस्य पुनः अपत्यं औपमव + इज् = औपमविः इति । अस्यात् औपमविशब्दात् पुनः अपत्यप्रत्यये सति (औपमवि + कृक् इत्यत्र) एकमनिष्ठं स्यात् । एवं त्रितये अपत्यप्रत्यये सति—एकमनिष्ठं प्रसज्यते । ततश्च अनेकमनेक यतस्मै अपत्यप्रत्यये सति अनिष्टवतिरनिष्टप्रत्यायाः सुगः । अतोऽयत्संख्यका प्रत्यायाः ततः त्रि-संख्यकसंख्यकाः एव अनिष्टप्रत्यायाः प्रसज्यन्ते । द्वितीयपक्षस्तु सुखापचः पाणिनिमुच्यते,—एकीकृत्यः “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्” इति सूत्रेणाटीकृतः । सर्वमेतन् अभिप्रेत्याह ङीकादयेन गोत्रेति—तद्व्याख्या—“गोत्रं (प्रथमपक्षे इत्यर्थः) स्त्रीकौनसंख्यानां प्रत्यायानां परम्परा (अनिष्टपरम्परा इत्यर्थः) प्रसज्यते, यद्वा (द्वितीयपक्षे इत्यर्थः), स्त्री-ङूनसंख्यानिष्ठः (प्रत्ययेभ्यः) अनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । “अपत्यं पितृरेव स्यात्”, “ततः प्राचाम् अपि” (विशामहदीनामपि पौत्रः अपत्यं स्यात् इत्यर्थः)”—इति मतभेदेन ईदृशानां (गोत्रे लक्षा द्विप्रकारम् अनिष्टप्रत्ययपरम्परा प्रसज्यते) । तद् द्वानै (तदनिष्टप्रत्ययपरम्परा-

स्यात्वात्) एतत् सूत्रम् ("एकी नीवे" इति सूत्रकृतम्) तथा उत्तरसूत्रम् (यथा, "गोवाह-
सूत्रस्थियाम्" इति उत्तरसूत्रम् कृतम्) । अत्रुणा भट्टोजिरिव श्लोकवार्तिके व्याख्यासम्बन्ध
प्रथमपक्षमाह—"पितरेव अपत्याम्" इति पक्षे (प्रथमपक्षे इत्यर्थः) उपगोक्षसौम्ये वाच्ये
श्रीपयवादिभ्यः स्यात्—(यथा—उपगु + णञ् = श्रीपयवः, श्रीपयवस्य इति
श्रीपयव + इञ् = श्रीपयवि i. e. उपगोः द्वितीयः वंशधरः) । जीवन् जीष्ठः वस्तु
इति जीवञ् जीष्ठः, जीष्ठि जीवति चतुर्थस्य युवसंज्ञा, अत आह—"अश्रीवज्जीष्ठे"—
(तथा च सूत्रं "धादृरि च आश्रयति") ; अतः वंशो युव इति सूत्रबन्धः, "वंशे
पित्रादी जीवति युवसंज्ञा स्यात्" इति युवसंज्ञां वारयन्नाह "सुतबन्धे" इति ।
एवं पक्षे उपगोः चतुर्थे वाच्ये श्रीपयवेः फक् स्यात् ("धाजिजीव" इति सूत्रेण फक्
स्यात्) ततः श्रीपयवायन इति भवति । "इत्थं फजिजीः प्रतायपरम्भरायां सतायां
मूलात् शततमं नीवे एकीनशत-पुतायाः सूत्रः—"शततमं गोवपुतायो सति एकीनशतं
पुतायाः अनिष्टाः सूत्रः इत्यर्थः । अतः श्लोके इत्यनेन प्रथमपक्षमुद्दिश्य आह—"गोवे
सहैकीनसंख्यायां पुतायानाम् अनिष्टपक्षस्या प्रसङ्गार्थः" इति । भट्टोजिरिणा
द्वितीयपक्षमाह—"पितानहादीनामपि (पीठे अपत्यां स्यात्)—इति सुखापक्षे
(पाणिनीयपक्षे) तु द्वितीये वाच्ये (उपगोः द्वितीयवंशधरे पीठे वाच्ये) उपगोः
अणा इष्टमिष्टे अपि (णञ् पुतायानेन-श्रीपयव-शब्देन पुत्रत्वे सिद्धे अपि) अश्रुत्वात्
(श्रीपयवशब्दात्) इञ् अपि स्यात् (पीठस्यापि अपत्यात्वेन विवक्षितत्वात्
नीवत्वात् तदर्थोक्तनाय श्रीपयवशब्दान् "अतद्वत्" इति इत्यपि इष्टः स्यात्) । ततः
चतुर्थे (वंशधरे वाच्ये) ङ्—("धाजिजीव" इति सूत्रेण फक्) स्यात्, इति (क्रमेण)
फजिजीः (अकारान्तात् इञ्, पुनः इञ्जलात् फक् इति) परम्भरायां शततसंगोत्रे
(नीतुपुताये इत्यर्थः) अष्टनवतिः (पृक्ततिमाः, शब्दभ्याः इत्यर्थः) अनिष्टपुतायाः
सुतः । एवं यथा न स्यात् अतः नियमार्थम् इदं सूत्रम् ("एकीनीवे" इति सूत्रं
विहितम्) । एतम् एषोर्थः "उत्तरसूत्रमपि,"—"गोवाहसूत्रस्थियाम्" इति उत्तर-
सूत्रमपि कृत्वा—एषोर्थः तत्तापि नेयः बोधो वा इत्यर्थः ।

दी—। यूवापत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव अपत्यप्रत्ययः स्यात्,
स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य यूवापत्यं मार्गं प्रायश्चः । स्त्रियां
गोत्रत्यादेक एव प्रत्ययः ।

When युवापत्य is implied then अपत्यप्रत्यय arises after a word ending in गोत्रप्रत्यय ; but this युवसंज्ञा does not attach in the feminine gender. Thus in masculine only युवसंज्ञा is attached. For example गर्गस्ययूवापत्यम् = मार्गप्रायश्चः (with फक्), First गर्गस्य गोत्रापत्यं gives गर्ग + यञ् = मार्ग (by "गर्गादिभ्यो यञ्") then मार्गस्य युवापत्या (चतुर्थादि) = मार्ग + फक् = मार्गप्रायश्चः (by "यञिञोश्") : As युवसंज्ञा does not arise in the fem. so in fem., only one गोत्रप्रत्यय comes in i.e., females cannot come within the denotation of युवसंज्ञा । The clause "स्त्रियां गोत्रत्यात् एक एव प्रत्ययः" is got from योगविभाग of the word "अस्त्रियाम्" in the sūtra.

[N. B.—Each Sūtra of Panini is called a योग । Words in a योग or sūtra are called एकयोगस्य । The separation however of a word or a portion from a sūtra is called योगविभाग] :

सित—। युवापत्ये विवक्षिते, गोत्रप्रत्ययान्तात् एव अपत्यप्रत्ययः भवति । "अस्त्रियाम्" इति पदस्य योगविभागात् "स्त्रियां तु न युवसंज्ञा" इति ज्ञप्तिः । अतः स्त्री उक्तयुवसंज्ञा न स्यात् इति फलितत्वात् आह— "स्त्रियां गोत्रत्यात् एक एव प्रत्ययः" इति । उदाहरणं यथा—गर्गस्य यूवापत्यात् इत्यर्थे—अथर्गं गर्गस्य गोत्रापत्यार्थे गर्ग + यञ् = मार्ग ("गर्गादिभ्यो यञ्") इति गोत्रप्रत्ययान्तात्वाद्वा प्राप्ते, अस्मात् एव 'मार्ग'—इत्यात् युवापत्ये "यञिञोश्" इति फक् मार्गप्रायश्चः इति ज्ञप्तिः । स्त्रियां गोत्रत्यात् एकएव गोत्रप्रत्ययः, ततः स्त्रीपि मार्गो इत्येव भवेत् । अवापि स्त्रीभिर्न युनि एक एव प्रत्ययः स्यात् इति पूर्वसर्वे उक्तम् ॥

१०८५ । अत इज् । ४।१।८५ ॥

दी—। अदन्तं यत् प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इज् स्यात् अपत्ये अर्थे । दाक्षिः ।

The original अदन्त base (base ending in चकार) after which the षष्ठी विभक्ति has been added (in course of अपत्यविचार) takes the affix इज् in the sense of अपत्य (descendant सन्तति) । Thus दक्षस्य अपत्या gives दक्ष + इज् = दाक्षिः । Similarly दाक्षस्य is got. [The use दाक्षस्य in "प्रदीयता दाक्षस्य सैचिली" etc is चार्थ, or is defended with अच् in the general sense "तस्यैवम्" । Thus Bhattoji in his Manorama says "अथ तर्हि 'प्रदीयता दाक्षस्य सैचिली' इति ? अपत्यरूपविशेषस्याविधानात् त्रिविकीर्णम्"] ।

नित—। 'अत' इति तदन्तविधिवोच्यः । तत आह—अदन्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । "तस्यापत्याम्", "समर्थानां प्रथमाया" इत्यादिभ्यो आह—'अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इज् स्यात्' । प्रथमोच्चारित-तच्छब्दवोधितात् षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् इति निष्कर्षः । *अन्तस्तुगमम् ॥

१०८६ । बाह्वादिभ्यश्च । ४।१।८६ ॥

दी—। बाह्विः । औदुलोमिः । आकृतिगन्धोयम् ॥

Words of the बाहु class (बाहु here refers to "the name of a sage") take इज् in the sense of अपत्य (descendant). Thus बाहु + इज् = बाह्वि (son etc of the sage बाहु) ।

नित—। सुगमा । बाह् + इज् (ततः "ओर्गुणः" इति गुण्यसि) = बाह्विः (बाहुमासक स्वैरपत्यमित्यर्थः) । औदुलोमम् + इज् = ("नस्तदिते" इति टिलोपे सति) औदुलोमिः ॥ बाह्वादिसंज्ञो यवा—बाहु, उपबाहु, उपबाहु, निवाहु, बटाहु, उपविन्द, उध्वंशी, उवासा, सूडा, कडाका, मुक्का, कुम्हा, कन्या, भवका, सुमिवा, दुर्मिवा, पुष्करसह, अश्वरत्न,

दिशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनात्मन्, भुनात्मन्, एवम्, सप्तम्, अष्टम्, अनितोजसः सम्बोधय, सुधावन्, उदञ्च, नाव, मिरम्, शराविन्, मरीचिन्, चर्महन्निन्, प्रज्ज्वलतीदिन्, खरनादिन्, नगसदिन्, प्राकारसदिन्, खोमन्, अजीर्ण, कृक्, युधिष्ठिर, अर्जुन, शम्भ, गद, प्रदुल्ल, राम, उदङ्क, उदकसंज्ञायाम्, सम्प्रभोशसीः सलोपय ।— आह्वतिगणोद्यम् । तेन—साताकि, आक्षिप्, शीति, सिद्धवर्जि, कालधेनवि, सायणि इत्यादि—सिद्धम् ॥

१०८७ । सुधातुरकङ् च । ८।४।१।८ ॥

दी—। चादिन् । सुधातुरपत्त्यं सौधातकिः ॥ व्यास-
वरुङ्-निषाद-चण्डालविम्बानां चेति वक्तव्यम् (वा)—॥

The word सुधातु takes इञ् in the sense of तस्यापत्य (his descendant) and then चकङ् is added to the base. Thus सुधाव् + इञ् = सुधात् चक (चित्वाद् चकृदादेशः) + इञ् = सौधातकिः । The words व्यास, वरुङ्, निषाद, चण्डाल, विम्ब take इञ् in the sense of अपत्य and then चकङ् is added to these words. Thus there being व्यास (चकृ) + इञ्, we look forward—

मित्र—। सुधातु इत्यान् अपत्यार्थे इञ्-प्रत्ययः स्थातु, प्रकृतेः चकृदादेशश्च प्रति स्तार्थः । ततः सुधाव् + इञ् इति स्थिते प्रकृतेः सुधाव्-इत्यस्य चकृदादेशः । चित्वात् चकृदादेशेति सुधाव् चकङ् + इञ् इति जाते आदिबहो—सौधातकिः । व्यास—वरुङ्—निषाद—चण्डाल—विम्ब-शब्दाद् अपत्यार्थे इञ्प्रत्ययः प्रकृतेः चकृङ् आदेशश्च । ततः व्यास (चकृ) + इञ् इति स्थिते आह—

१०८८ । न याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौतु ताभ्यामैच् ।
७।३।३ ॥

दी—। पदान्ताभ्यां यकार-वकाराभ्यां परस्मै न वृद्धिः, किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमात् ऐची आगमी स्तः । बैयासकिः । वारुङ्किः इत्यादि ।

The usual इङि does not come in case of a vowel that follows पदान् यकार or व-कार, but the augment ऐच् and औच् are respectively attached before these य् and व्. Thus we get वैयासकि (with इञ् and अकार-आदेश after व्यास). Similarly वासुकि etc.

नित—। यच् यच् ई (इङ्) । तस्याम् (१मी द्विचन) ; अत आह—
“यकारवकारस्याम् परस्व” । ‘पदान्तास्याम्’ इति विशेषणम् । “मूर्जेतद्धिः”
इत्यातः अनुपगम्यम् इङिगणम् प्राकृत्य येषूपरसेन आह—“य इङिः” । “ऐच्”
इति पुताहारः । यथाक्रमं यकारात् पूर्व ऐच्, वकारात् पूर्व औच् । अत आह—
ताप्यां पूर्वौ कृमात् ऐचौ प्रागसीत् नः । व्यासशब्देन अत ईद्व्यासः (पुराण-
भारतादिप्रसिद्धा एव लक्ष्यन्ते (नामैकदेश्यरूपम्) । व्यास + अकार + इञ् इति
स्थिते व्यासङ् + इञ् इत्यत्र इङिं वाधिका पदान्त-व-कारस्थाने ‘ऐ’ प्रागसीत् इति
वैयासकि + इञ् = वैयासकिः (सिद्धः) । एवं वासुकिशब्दात् अपत्ये ‘वासुकिः’
निष्पादान् = वैयासकिः, चण्डालान् = चण्डालकिः, विष्णान् = वैयासकिः ।

१०८८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् ४।१।८८ ॥

११०० । व्रात-च्फञोरस्त्रियाम् १५।३११३ ॥

टी—। व्रातवाचिभ्यः च्फञ्जन्तेभ्यश्च स्त्रार्थे अयः स्त्रात् न
तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्वाजत्वात् सुग्वच्चते ।
ब्राह्मण्यभ्यः । स्त्रियाम्—कौञ्जायनी ; गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीष् ।
अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ।

Words of the कुञ्ज class take च्-फञ् in the sense of गोत्र (पीन
प्रवृत्ति) and not अपत्य in general. Then again the स्त्रार्थिक affix अय
comes after words denoting व्रात (a whole host—समूह) and
words ending in the affix च्-फञ्, but this स्त्रार्थिक affix does not
come in the feminine. Thus कुञ्ज + च्-फञ् (वाचन) = कौञ्जायन + अय

(स्वार्थिक) = कौश्यायनः । In the plural number this अय् elides because in the plural this is called तदाज by the rule “अदादयस्तदाजा” (५।३।११२) and then लुक् comes in by “तदाजस्य बहुषु लुक्—” ; thus कौश्यायन्य like कौश्यायनः । In the fern. however अय् not coming in, we get कौश्यायनी—ङीष्, comes because it is जातिशायक being गौत्र प्रत्ययान्त शब्द (see the rule जातिरस्त्रीविधयात् अयोपधात्) : But in the sense of अमन्तरापत्य i.e. son only, the rule “गौत्रे कुञ्जादिभ्यः” does not apply (for this rule directs कञ् in the sense of गौत्र) and then इज् by “अत इज्” comes giving कौञ्जि ।

नित— । त्रातस्य चकञ् च इति इज्; ततः पञ्चम्यर्थे षष्ठी, चतः षष्ठी आह—
‘त्रातवाचिभ्यः च’ ‘मज्जन्’ ‘भञ्ज’ इति । कौश्यायन इति स्वार्थे अय् सति सिद्धः इति स्पष्टम् । ‘बहुषु’ बहुवचने—“अदादयस्तदाजा” इति सुवात्—‘तदाजस्यान्’ लुक्, इत्यने (“तदाजस्य बहुषु तन्मेषास्त्रियाम्” इति द्विषत्वम्) । ब्रह्म-शब्दस्य कुञ्जादिधाटान् “गौत्रे कुञ्जादिभ्यः चकञ्” । ततः स्वार्थे अय् ; ‘ज’—इत्यात् तद्विधे आदिब्रह्मिः । स्त्रियां स्वार्थिक-अय् प्रत्ययस्य निषेधात् ‘कौश्यायनी’ इति । ‘कौश्यायन’ इत्यत्र चदन्तत्वात् टाप् न स्यात्—यतः गौत्रेन जातिज्ञात् (“जातिरस्त्रीविधयात् अयोपधात्” इति सूत्रं द्रष्टव्यम्) ङीष् भवति । अमन्त्रे गौत्रप्रत्ययात् (गौत्रस्य च गौत्रादिवे उक्तत्वात्), अमन्तरापत्ये (पुत्रार्थे इत्यर्थः) चकञ् न स्यात्, किन्तु कुञ्जादि-शब्दस्य चदन्तत्वात् “अत इज्” इति इजिसति ‘कौञ्जिः’ इत्यादि भवति ॥

११०१ । नडादिभ्यः फक् ४।१।८८ ॥

द्वौ— । गौत्रे इत्येव । नाडायनः । चारयणः । अमन्तरो नाञ्जिः ।

Words of the नडादि class take the affix फक् in the sense of गौत्र (i. e. in the sense of grandson &c. see rule 1100 also). Thus we get नड + फक् = नड + आवन = नाडायनः (किञ्चात् तद्विधे आदि-

इति;) &c. But this कङ् does not come in the sense of an immediate descendant i.e. son, and then we get नङ् + इङ् (by "अत इङ्") = नाङिः ।

मित—। सुगमा ॥ कङ्स्थाने 'आयन' स्यात्, अतः नङ् + आयन = नाङायनः (नाङिहङिः) । मोक्षस्य पाणिनिमते पौत्रादित्वात् अनन्तरापतास्य पुत्रत्वात् एव गोत्रत्वाभावात्, अत्र नङादिकस्य मोक्षानुवर्त्तनात् अनन्तरापतास्य "अत इङ्" (अपव्याप्ते) इति इङ्गे स्यात्, ततः नङ् + इङ्, इति नाङिः ॥ नङादिगण्यो यथा—नङ्, चर, यक्, सुम्, इतिक्, इतिश्, उपक्, एक, नमक्, धलङ्, शलङ् (च) सप्रल, ब्राह्म्य, तिक, अघिश्मन्, हयगन्धे, भाश्, नर, सायक दास, सिद्ध, हीप्, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्चप, कातर, कावल, काश्च, काञ्च, अञ्च, अमुच्य, ऊध्वरयो, साङ्गणनासिद्धि, अमित, लिय, पिय, कुमार, श्रीष्टु, मोष्ट च, लौह, दुर्ग, सभ, चिंयपा, अयदण, शकाट, सुमनम्, सुमत, निमत, चंच, जयन्धर, अघ्नर, दुर्गन्धर, ईसक, दक्षिण, पिच्छ, पक्षाक्ष, चमसिन्, सुकृता, स्थिरक, ब्राह्मण, चठक, बदर, अचल, चरप, नङ्, इत्य, अस्त, काशुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, धीण, अलोह, दण्ड । इति नङादिः ॥

११०२ । हरितादिभ्योऽञ्चः । ४१।१०० ॥

टी—। एभ्योऽञ्चन्तेभ्यो यूनि फक् । हरितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद् यूनायम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणोहरितादिः ।

The affix कङ् (आयन) comes in the sense of युक्तप्रत्यय after words of the इति class that has already taken the affix अङ् in the sense of गोत्रापता (पौत्र) । Thus इति + अङ् (विदादि - अङ्) = इरितः । तस्य युगापत्ताम् = इरित + कङ् = इरित + आयन = हरितायनः । The affix कङ् here though enumerated and enjoined within the jurisdiction of गोत्रप्रत्यय, still it is to be understood in the sense of युक्तप्रत्यय, for इरितादि words are already mentioned in

the विदादि class and that class takes यञ् in the sense of गीतः; so if a further अपत्यप्रताय is to be made after हरितादि words ending in गीतप्रताय यञ्, then that affix (प्रताय) is to be taken in the sense of युवापता, and becauss the rule "एकीगोत्रे" declares that a further गीतप्रताय is not to come after a गोत्र-प्रतायान्त word, so Bhattoji says "इह गीताधिकारे अपि सामर्थ्यादयुञ्जि भवम् । न हि गीतादपरो गीतप्रतायः &c".

नित—। गीतार्थे यञन्तोभ्यः हरितादिभ्यः फक् आन् । कश्च गीतार्थे यञन्तोभ्यः इति विज्ञायते ? हरितादयः विदाद्यन्तर्गतः, स च मध्यः गीतार्थे एव भञप्रतायस्य लभते, "अष्टप्यानन्तर्था विदादिभ्योक्" इति हि सूत्रम् । अतः अतु इदमेव लभ्यं व्याख्यानम् । ततश्च ज्ञायते फक् युञ्जि एव स्यात् । अतः यावत् "इह गीताधिकारेपि सामर्थ्यादयुञ्जि फक्" इत्यादि । "एकी गोत्रे," इति सूत्रात् च ज्ञायते यत् गीतप्रतायास्तात् अपरो गीतप्रतायो न भवति—ततोपि सुषष्टमेव यत्—फक् (यायन्) युञ्जि एव स्यात् । किन्तु अतु गीताधिकारस्य उत्तरार्थः । अतु फक्प्रताय इजप्रतायस्य साधते । हरितादिष्वर्था—हरित, किन्दास, वक्षस्त, अर्कलुप्त, बध्योक्त, विष्णुहस्त, प्रतिवीध, रथन्तर, रथीन्तर, गविष्टिर, निषाद, हवर, अलक्ष, मठर, सपाक, मृदु, पुनर्ध, पुन, इक्षिद, ननाह, परस्त्री, परय च ॥

११०३ । यजिञोश्च । ४।१।१०१ ३

टी—। गोत्रे यी यजिञौ तदन्तात् फक्स्थात् । 'अन्यति' इत्युक्तौ; 'आपत्यस्य' (सू १०८२) इति यस्मिन्पोन । गार्ग्यायणः । दाचायणः ।

The words ending in यञ् and इञ् in गीताधिकार i.e., words after which गीतप्रताय यञ् and general अपत्यप्रताय इञ् are attached take यञ् in the sense of युवापता । That फक् is in the sense of युवापताय is by inference as in the case of the sūtra हरितादिभ्योक् ।

See "सामर्थ्यात्, कुञ्जि अयम्" (in the previous rule). Thus गर्ग + गौतु-
पत्य यञ्, by गर्गादिभ्यो यञ् = गार्गा । Then गार्गा + फक् (आद्यन्) गार्गायणः
(without य-लोपः) । गार्गा ends in अपत्य य-प्रत्यय and य-प्रत्यय comes
after ग्, a हल्, letter, so the rule "आपत्यस्य च तद्धिते अनाति" should
direct elision of this य, when a further तद्धित affix follows ;
but as this rule by 'अनाति' says that this elision of य is not
to take place when an affix beginning with आ follows, so
here in गार्गा + आद्यन्, the य does not elide yielding गार्गायणः ।
Similarly दक्ष + इत् (अपत्य) = दाक्षि, then दाक्षि + फक् (आद्यन्) = दाक्षायण ।

मित— । 'तदन्तात् फक्' इति = सामर्थ्यात् अयं फक् प्रत्ययो वृत्ति एव
स्यात् । ततः गौतुप्रत्यायात् अपत्यो गौतुप्रत्यायो न सञ्चति, "एक्षांशोत्" इति सत्यात् ।
सर्वमेतत् पूर्वस्य कथितम् । ततः गर्ग + गौतुप्रत्ययं यञ् ("गर्गादिभ्यो यञ्"
इति) = गार्गा । ततः कुक्षाप्रत्ययं गार्गा + फक् (अनेन तद्धिते) = गार्गायण ।
'गार्गा + आद्यन्'—इत्यात् यद्यपि अपत्य—यप्रत्यायो हल्ः पर एव, तथापि न
लुप्यते, यतः परतः आद्यन्प्रत्ययस्य आकारः अन्येव । "आपत्यस्य—च तद्धिते
अनातिः इति श्रुतिः 'अनाति'—लोपः न स्यात् आकारं परं—इति व्याख्यानात्, अतः
आद्य— "अनातिश्चोक्तः...यन्तोपमः" । दाक्षायण इत्यात् तु दक्ष + अपत्य इञ्
= दाक्षि ; ततः इक्ष्वात् फक् अयः । दाक्षि + आद्यन् = दाक्षायणः ।

११०४ ।

शरद्वच्—कुम्भा—दर्भाद् शशु—वत्सायाय-

सिधु । ४।१।१०२८ ५

द्वौ— । गोत्रे फक् । अजिजोरयवादः । आद्यौ
विदादौ । शरद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शरद्वतोऽन्यः । सोन-
कायनः वात्स्यश्चेत्, सोनकोन्यः । दार्भायणः आथायणश्चेत् ।
दार्भिरन्यः ।

The words शरदत्, युनक् and दम् take the affix फक् in the sense of गीतृपत्य, provided these respectively refer to श्व, वत्स and चरायण; शरदत् and युनक् are read in the विदादि list, so these are to take चक् in the sense of गीतृ; but this rule provides for फक् in the sense of श्व and वत्स only. Thus शरदत् + फक् (चायन) = शरदत्तायन meaning भर्तृव (son of श्व), otherwise the form is शरदत्त (with विदादि चक्). Similarly यौनक्तायन in the sense of son of वत्स; otherwise we get यौनक् (with विदादि चक्); thus also दार्भायण with फक् in the sense of चरायण, otherwise the form is दार्भि (with वच् by चत् इच् or बाह्यादिराहतिगणत्वात्—बाह्यादिइच्).

नित— शरदत्तयुनक्शब्दाभ्यां विदादिगणौ पाठात् चाभ्याम् गोत्रे चक् स्यात् (“विदादिभ्यो ऽश्” इति सूत्रात्); किन्तु चर्धविक्रिये गोत्रे चाभ्याम् चर्धन सूत्रेण फक्तेव विधीयते न ॥ अथ, अत आह—“गोत्रे फक्...आद्यो विदादी” । दम् शब्दः शरददादिभ्यो चर्धो ऋदः । अस्यात् ऋदकत्वात् बाह्यादित्वात् वा इच् प्राप्, स च चर्धविक्रिये (चायणश्च-चर्धर्थे इत्यर्थः) अत्र निविध्यते, फक् च विधीयते; अत आह—“अल् इजोरपवादः”—आद्यश्चर्धह्ये अल् कार्यते, अर्थे च इल् कार्यते इति सरलार्थः ॥ अत्रात् पुनरम् ।

११०५ । द्रोणपर्वत-जीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३ ॥

दौ— एभ्यो गोत्रे फक्त्वा । द्रोणायनः—द्रौणिः । पार्व-
त्तायनः—पार्वतिः । जीवन्तायनः—जीवन्तिः । अनादिरिह
द्रोणः; अश्वत्थान्नप्रमन्तरं तूपचारात् ।

The words द्रोण, पर्वत and जीवन्त (all designations of persons) optionally take the affix फक् in the sense of गीतृ (i. e. descendant grandson etc.); being ऋदक or these being बाह्यादि these

words are to take इञ् in the sense of अपत्य (here अपत्यनामान्) ; Thus we get द्रोणायन with कङ् and दौहि with इञ् and so on. The word द्रोण here does not refer to the well-known first person (चादिपुत्रव) of that name in Mahabharat, so our author says "अनादिः इह द्रोणः" । Hence also द्रोणायन cannot be applied to अश्वत्थामन् the son of आदि द्रोण । That द्रोणायन is applied to अश्वत्थामन् first Drona's immediate next son is by transference only (ep.—आप्यरोद्रेण तथाभिधानं भवति) ।

नित—ः अतस्त्वे विकल्पोविहितः । द्रोणादिभ्यः कर्माभावे तु बाह्यादिराहति-
गणत्वात् एवाम् अदमत्वात् वा इञ् स्यात् । अतः आह—“द्रोणायकः—द्रोणिः”
इत्यादि । मन्त्रे द्रोणशब्दः महाभाष्यस्य आदि-द्रोणस्य न वाचकः, भाष्ये तथा
व्याख्यानात्, अत आह—“अनादिः इह द्रोणः” (यथा—अनादिः आमन्त्रितः अन्यः
कथितः द्रोण इह महाभाष्ये इत्यर्थः) । ततश्च आदिद्रोणस्य अनन्तरं पुत्रो अश्वत्थाम्नि
द्रोणायनादिप्रयोगः अयुक्तः, किन्तु अश्वत्थामि अपि चतु “द्रोणायनः” प्रयुज्यते
तत्तु उपपत्त्यात् ज्ञेयम्, अत आह—“अश्वत्थादि अनन्तरं तु उपपत्त्यात्” ।

११०६ । अनृथानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् । ४१।१०४ ॥

दी—। एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्तानृषयः पुत्रादयस्तेभ्यः
आनन्तर्यं । सूत्रे स्वार्थे यञ् । विदस्य गोत्रापत्यं वीदः ।
अनन्तरो वीदिः—बाह्यादिराहतिगणत्वात् इञ् । पुत्रस्वापत्यं
पौत्रः । दौहित्रः ।

Words of the विदादि class take अञ् in the sense of गोत्र (grandson &c); but these words of the विदादि class which refer to non-sages i. e. to names of persons who are not sages e. g. पुत्र, दौहित्र &c. take अञ् in the sense of अनन्तरापत्य i. e. son. Thus the word आनन्तर्यं in the sutra has sense of अनन्तर ; In

other words अनन्तर takes स्वार्थे ष्यञ् (like words of the चतुर्थ्यर्थ class) tripling आनन्तर्ये । Thus विद् + ष्यञ् गोत्रापत्य = वैदः (here विद् being the name of a sage) ; but विदस्य पुत्रः (अनन्तरः) = विद + इज् (वाङ्मनि) = वैदि though विद् is not directly noted in the वाङ्मनि list still it being आकृतिसम्बन्ध, we include विद् in the above list. But पुत्रस्य अपत्यम् (son) = पुत्र + ष्यञ् (अनन्तरार्थे) = पौत्रः । Similarly दृष्टिश्च । पुत्र and दृष्टिश्च being names of non-sages take ष्यञ् in the sense of अनन्तरापत्य (son only) ।

भित्ति— । न ऋषि इति अरुषि, क्षुद्रपक्षीकम् पदम् । तथा च मनोरमा “अरुषीति पञ्चम्या साधो लृक्” । ततः अरुषिभ्यः इति तस्यास्यः प्रायते । एवम् सूत्रसिद्धे दिवा यिभञ्चत्वान्प्रायते, प्रथमं यथा—“विदादिषु अरुषिभ्याः शब्देभ्यः आनन्तर्ये ष्यञ्” ; द्वितीयं तु—“विदादिषु ऋषिवाचकशब्देभ्यो गोत्रे एव ष्यञ् स्यात्” । तथा हि—विदादिवक्त्रे ऋषयः अरुषयः च पर्यायौ । ततः ये अरुषयः पुत्रादयः जन्मन्तः जन्मः अनन्तरापत्ये ष्यञ् भवति ; अन्वयः तु गोत्रे एव ष्यञ् स्यात् । आनन्तर्ये इत्यस्या अनन्तरे अपत्ये इत्यर्थः । अनन्तरजन्मा स्वार्थे ष्यञि आनन्तर्यमिति, चतुर्थ्यर्थादिवत् स्वार्थे ष्यञ् ; अत आह—“तृते स्वार्थे ष्यञ्” । एवम् अनेन सूत्रेण विदमन्त्यान् गोत्रार्थे ष्यञि सति वैदः जन्मते । विदमन्त्या ऋषिवाचकत्वान् गोत्रे ष्यञ्, अस्मात् अनन्तरापत्यार्थे ष्यञ् न भवति, किन्तु—वाङ्मादेराकृतिसम्बन्धत्वात्, वाङ्मादि—इति सति ‘वैदिः’ इति जन्मते, तत आह—“विदस्य गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदि—वाङ्मादेराकृतिसम्बन्धत्वात् इज्” । पुत्रजन्मस्य अरुषित्वान् आनन्तरापत्ये ष्यञ्, ततः पौत्रः जन्मते ।

विदादिर्यथा—विद, तर्ब, कश्मप कुशिल, भरद्वाज, लघुमन्त्र, किलाल, किन्दर्भ, विश्वामर, ऋषिषेण, ऋषिभान, हर्म्यन्त्र, प्रियक, आपसम्ब, कृचवार, शरहन्, शुनक, धेनु, गोपचन, शत्रु, विन्दु, भाजक, भाजन, अश्वान्तान, श्यामाक, गामक, ग्रावलि, हरित, किन्दार, वृद्धाक, चर्क, लृप्, वध्योम, विष्णुह, प्रतिशोध रथीमर, रथमर, सधिष्ठिर, निवाह, गवर, चक्र, सठर, लृपाक, लृट्, पुनर्, पुत्र, दृष्टि, नवान्, प्ररखी, परण व ॥

११०७ । गर्गादिभ्यो यञ् ॥४१॥१०५ ॥

दी—। 'गोलि' इत्येव । गागः । वानसः ।

In the sense of गौत्र (grandson &c), words of the गर्गादि class take the affix यञ्. Thus we get गर्ग + यञ् = गर्गायञ् + यञ् (by "यस्यसिद्ध") = गर्गाय (with आदिङ्गि). Similarly बान्धवा ।

N. B.—In रासो ज्ञानदम्बः and in पराशर्यः व्यसः, ज्ञानदम्बि and पराशर take यञ् to denote son (ज्ञानरायण) irregularly or by गौडभाष्यः ज्ञानदम्बि and पराशर are read in this वर्गादि list—(see Balanagarana also).

मित— । सगमा— । गगर्दिध्या—गर्ग, वत्सा, क्षात्रासे ('चर्से' असमासे 'षात्र'—शब्द; अत्र पदान्ते इत्यर्थः) भस्मृतिः । अत्र, व्याधिपातः, विद्वन्मत्, प्राचीनयोग, अयसि, पुनासि, अमनः, ईश, अग्निवेद्यः, गरुड, गड, गङ्गा, एक, धूम, अमर, मनसु, धनक्षयः, भक्त, विद्यावत्, अरमाण, श्रीहित, मन्थित, वधु, वधू, अमरु, गन्ध, लिङ्ग, शुद्धम्, मनु, मङ्गु, अमिश्र, जिगीयुः, ननु, मनाथी, मनु, कन्यक, कवका, काज, कल, मनु, मरुत, मन्थ, मङ्ग, वसुध, कपि, कत, कुरुकल, अमरुह, कण्ठ, शकल, गोकल, अगम, कुबिनी, यक्षवत्, पर्णवत्, अभयकात, विरोहित, लषणम्, वरुणम्, अग्निम्, अथक, पुत्रक, सुत्रक, सुसक, असद्वि, पराशर, अतुर्कल, सङ्गित, समित, अङ्गरथ, शर्करात, प्रीतिमाय, व्युर, अररका, एरका, पिङ्गल, कल, गोलन्द, उल्लूक, मितिल, मिपङ्गु, तङ्गित, भङ्गित, द्यूत, चेङ्गित, पिङ्गितमित, दीवङ्ग, इन्द्रङ्ग, एकान्, पिप्पलु, उल्लङ्गित, सुभासित, उल्लूक, कुटोम ॥ "मानवी प्रजा" इति तु अपत्यमानान्भे भविष्यति ।

१८१८ । यजुजोश्च २।४।६४ ॥

दी—। गोत्रं यद्वयन्तमन्तं च तदवयवधीरेतयो लङ्
 स्वात् तत्त्वानि बहुव्ये, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः, वत्साः, विदाः,
 जर्वाः । तत्कृते इति किम् ?—प्रियगार्गाः । स्त्रियां तु—गार्गाः ।

स्त्रियः । गोत्रं किम् ? द्वैप्याः, श्रीतृप्ताः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह
गोत्रम् । सेनेह न—पौत्राः, दीक्षिताः ।

Words that end in यञ् and ञञ् in the sense of गोत्र (descendant पौत्र), have their यञ् and ञञ् elided, if plurality due to these affixes is denoted (तद्वृत्ते बहुत्वम्) but not in the feminine. Thus गर्गस्य भ्रातृपत्यानि gives गर्ग + यञ् = गर्गाः (with यञ् elided for we have plural idea in the gotra-sense); similarly we get विद्वाः and ऊर्वाः [with elision of ञञ् ("अदृष्टानन्त्यर्थे विदादिभ्योञ्") and there being plural idea as well]. Why do we say 'तद्वृत्ते' in the vritti of this sūtra? witness स्त्रियः द्वाग्वौ येषाम् = प्रियताम्बोः (here यञ् does not elide, for here बहुत्व i. e. plurality is not due to the affix यञ्, but the compound refers to others). This rule does not hold good in the feminine, so in feminine gender we have गर्गस्य भ्रातृपत्यानि स्त्रियः = गर्ग + यञ् + स्त्रीप = गर्गा + स्त्रीप = गर्गाः (य् eliding by "इल्लक्षद्वितस्र्")—which in fem. plural gives गर्गाः. स्त्रियः । why do we say गोत्रं here? witness द्वैप्याः (दीपेभ्य इति यञ् by "दीपादनुसमुद्रम्") and श्रीतृप्ताः (with भवार्थे ञञ् by "ऊत्वादिभ्योऽञ्")—here यञ् and ञञ् do not elide though plurality due to these very affixes is involved, for the sense of गोत्र is not at all denoted here. And by गोत्रं here in this sūtra we are to understand the गोत्र originated with the sages as enumerated in the chapter on प्रवर (प्रवराध्याय) in the Śrauta sūtras of Bandhayana &c. for this sūtra is outside अपत्याधिकार (see ante also under sūtra 1089). Hence the यञ् in पौत्राः and दीक्षिताः does not elide for though—here we have plural idea due to यञ्, still the गोत्र of a sage is not at all connoted here.

[N. B.—Note that now-a-days गौड is usually 21 in number (vide धर्मप्रदीप &c.): and satras say that यवर is that type of गौड which is promoted by seven original sages (cf. काश्यपीयविर्मरुदाजो विश्वामित्रोऽप्य गौतमः । जमदग्निर्विश्वह सूर्यश्च ऋषयः श्रुताः ”) i. e., it is ऋषिप्रवर्धित गौडविशेष ; and in अपत्याधिकार from the use of the general word गौड and not the technical word गौड we are to understand शास्त्रीय गौड (cf. अपत्याधिकारे गौडग्रहणादिव शास्त्रीय-गौडं गृह्यते ”—); so also पुत्रस्य पुत्रः gives पौत्र with विदादि अच्. and this अच्. does not clide for ‘issue’ is meant here and not any शास्त्रीय गौडामय] ।

मित— । द्वितीयाध्यायस्य अतुर्थपादकण्डमिहं सुक्तम्, न तु अपत्याधिकारकण्डम् । अतः अत्र तदन्तयङ्गमस्ति । “यस्मादिथी गौडः” इति सूत्रात् ‘गौडः’ इत्यनुवर्तते । ‘तद्ग्राजस्य वक्ष्यु तेनैवाभियाम्’ इत्यस्मात् ‘तद्ग्राजस्य’ इति वक्षयित्वा सर्वमनुवर्तते । ‘लुक्’ इति च “स्थानतिय—”सूत्रात् लभ्यते । अत आह—गौडः यद् यजमानम् अजन्तं च तदवयवयोः एतयोः (यजजोरित्यर्थः) लुक् स्यात् तदङ्गते बहुव्री (यज्-अञ् प्रत्ययस्य तत्त्वत्वे), न तु स्थियाम् (स्थिर्वा लुक् न स्यात् इत्यर्थः) ” । एवं सति गर्गाः, जन्मदाः इति (गौडं यजमानाः बहुव्री दोत्ये यजः लुका सिद्धाः) । एवं कनीच अथो लुका विदाः, जघाः इति स्थितम् (“अष्टप्यागन्त्यो विदादिभ्योञ्” इति अथो लुका विहम्) । इत्थं ‘तदङ्गते’ इति किमर्थमुक्तम् ? प्रियः गार्ग्यो येषाम् इति बहुव्रीहौ—‘प्रियगार्ग्याः’ इत्यत्र यञ् प्रत्ययगतबहुव्रीभावान् प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । स्थियाम् लुक् न स्यात्—अतः गार्ग्यस्य अपत्यानि स्थिः इत्यत्र गर्ग + अञ् = गार्गा + ङीप् = गार्गी “इल्लसहितस्य” इति य्-ङीप्, ततः बहुवचने ‘गार्गाः’ (यच् प्रत्ययस्य तु लुक् न स्यात्) । ‘गौडः’ इति किमर्थमुक्तम् ? द्वौपे भवा इति द्वौप + यच् (“दीपमनुसमुद्रम्” इति सूत्रेण) = द्वेपाः, एवं भीतसाः (लुप्सादिभ्योञ्)—यद् गौडप्रत्ययत्वाभावात् यजः अजस्य लुक् न स्यात् ॥ एतत् सूत्रम् अपत्याधिकार-विहिर्भूतम् अतः अहं वीधायगादिसूत्रकारपठितस्य प्रकराध्यायगतस्य गौडस्य एव

यत्तत् स्यात् । “कश्चप्रोऽतिर्भवद्वाजो विश्वामितुऽव गीतम् । जम्दप्रिर्वशिष्टय
 सतेते च्चपयः खृताः ॥” —नसां यदपत्तां तदगीतुमित्ताचक्षते इति बोधावाप्तादि—
 प्रयत्नाभ्याससिद्धाः भन्वाद्य एव गीतुत्वं न विवक्षिता इत्यर्थः । कैयटेन लौकिकस्य
 गीतुत्वा यदणमिति भाष्यमुपादाय तर्धेन व्याख्यातत्वान् इति भावः । एवं पौनः
 दौहित्याः इत्यादी पौनर्दाहित्वयोः तत्वाविभक्तौ वाचिलामावात् न लुक् एति वाच्यम्”
 (इति वालमनोरमा) ।

११०८ । मधुवन्मूर्त्तिर्ह्यक्षकौशिकयोः । ४।१।१०६४

दी—गीते यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः ।
 वाभुव्यः कौशिकर्षिः । वाभुवोऽन्यः । वभ्रु-शब्दस्य गर्गादिपाठात्
 सिद्धे पि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लौकित्यादि-कार्यम् ।
 ब्राभुव्यायणी ।

The words मधु and वभ्रु take the affix यञ् to denote गीत
 when meaning ‘ब्राह्मण’ and sage Kausika (कौशिक ऋषि) respect-
 ively; thus we get माधव्यः ब्राह्मणः (मधु + यञ् = मधो + यञ् by “चोतुं च;”
 = सधव्य with आदिह्रस्वि and रुभिः); otherwise the form is माधवः
 with यञ् &c. Similarly we get वाभुव्य in the sense of sage
 कौशिक otherwise वाभवः । वभ्रु is read in the गर्गादि list, still
 special mention and formation with यञ् is to restrict it
 (नियमार्थ) in this special sense of ‘sage’; and the aim to read
 it in the गर्गादि list is to attach compulsory रु to the यञ्
 word वभ्रु in the feminine by the rule “मर्षद्व लौकित्यादिक्त्वन्नेभ्यः”
 (ante); and लौकित्यादि list is within the गर्गादि list i.e., the
 words beginning with लौकित in the गर्गादि list are लौकित्यादि ।
 So Bhattoji says “गर्गादि पाठफलम् तु लौकित्यादिकार्यम्” । Thus we

एतं वञ् + यञ् + क्रीप् = वाञ्छन् + क् (वायन) + क्रीप् = वाञ्छयायणी (पितृना क्रीप्) ।

मिति—। वञ्छन्नात् वञ्छन्नात् च गोत्रापत्ये यञ् स्यात् 'आश्रमे', 'कौशिकस्यार्थे' च इत्यर्थः ॥ वञ्छन्नात् गमादि-पाठादेव गोत्रे यञि सिद्धेपि चत् पठान् इह नियम्यते यत्—यदि वञ्छन्नात् यञ् स्यात् गोत्रे, तदा कौशिकस्यार्थे एव, नान्यत्रार्थे । एवं सति वञ्छन्नात् गमादिपाठोऽयुक्तः स्यात् इत्याशङ्क्याह—वञ्छन्नात् गमादिपाठकत्वं तु श्विशामस्यात् यञन्नात् "सर्वतन्वी-हितादिकत्वं भवति" इति शब्द—प्रत्ययः यथा स्यात् तदर्थम् । यतश्च वञ्छन्नात् + क् = वञ्छयायणी (पितृना क्रीप्) भिजति ।

१११० । कपिवोधादाङ्गिसे । ४।१।१०७ ॥

गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । वीधः । 'आङ्गिसे' किम् । कापियः । वीधियः ।

The words कपि and वीध take यञ् in the sense of गोत्रापत्ये if आङ्गिरस गोत्र is signified thereby. Thus काप्य and वीध are got with यञ् to denote आङ्गिरस गोत्र । Why do we say 'आङ्गिसे' in the sutra ? If आङ्गिरस गोत्र is not meant then in गोत्रापत्ये the words will take ङ् and ञ् respectively by the rules "इत्यङ्गिस्" and "काङ्गादिभ्यश्च" &c.

मिति—। कपिनाम्नः वीधनाम्नश्च गोत्रे यञ् प्रत्ययः भवति यदि तेन आङ्गिरस-गोत्रे गम्यते । अन्यथा, कपिनाम्नात् 'इत्यङ्गिस्' इति ङ् । वीध-नाम्नात् "काङ्गादिभ्यश्च" इति ञ् स्यात् । कापियः वीधियः सिद्धेयम् । 'यतः मुने' 'आङ्गिरसे' (आङ्गिरसनाम्नके गोत्रे इत्यर्थः) उच्यते । कपिनाम्नात् गमादिपाठादेव यञि सिद्धे भवति नियमार्थः पश्यतः । गमादिपाठकत्वं तु श्विशामस्यात् वीधनाम्नात् यञन्नात् 'सर्वतन्वी-हितादिकत्वं भवति' इति शब्दः ।

११११। वतण्डाच्च । ४।१।१०८ ॥

दी—। 'आङ्गिरसे' इत्येव । वातण्डः । अनाङ्गिरसे
तु भर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यञ्चयी—वातण्डः, वातण्डः ॥

The word वतण्ड also takes the affix यञ् to denote आङ्गिरस
शेषः । Thus we get वातण्ड with यञ् । When however आङ्गिरस
शेष is not signified then it will take both the यञ् and ङञ्,
for it is read in both the भर्गादि and शिवादि list. And in
that case the forms are वातण्ड (with भर्गादि यञ्) and वातण्ड
with (शिवादि—अण्) ।

नित्—। “वतण्डस्य भर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यञ्चयीः प्राञ्जानाङ्गिरसे यञ्
एव इति नियमार्थम् इति बालमनोरमा” ।

१११२। लुक् स्त्रियाम् । ४।१।१०९ ॥

दी—। वतण्डाच्चेति निहितस्य लुक्स्वात् स्त्रियाम् ।
शाङ्गिरवादित्वात् ङीन्=वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्या-
यनी ; लोहितदित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वात्
वक्ष्यमाणः षड् न—(११८८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) ।

The वञ् enjoined to वतण्ड by the prior rule, elides in the
feminine gender. Then वतण्ड + यञ् + ङीन् = वतण्ड + ङीन् (with
elision of यञ् by prior rule to denote आङ्गिरस शेष) = वतण्डी
[with ङीन्, for the word वतण्ड is read in the शाङ्गिरवादि list (see
ante)]. But when it does not signify आङ्गिरस शेष, then it
takes भर्गादि यञ् yielding वातण्ड—this in fem, takes ङीप् and
compulsory षड् (चायन) by “सर्वत्र लोहितदित्वात् षड्” yielding the
form वातण्डायनी । The word वतण्ड is under लोहितदि list (includ-
ed within the भर्गादि list as said before), so Bhattoji says

“लोटितादित्वात् षः” । Again it takes चिदादि कञ् to denote अनङ्गिरस भोव, then (चषन्त) वातव्य with ङीष् by “टिड्ढा यञ्—” or with जत-
सचष ङीष् gives वातव्यी in feminine. Again as it denotes some
वृद्धि (age), so the rule “अभिन्नेः अनाप्ययोग्योत्तमयोः षङ् गोत्रे”
(1198 infra) does not apply in its चषन्त feminine form.

मित— । अनाङ्गिरसे गोत्रे वतण्डमवस्य गतादित्वात् यञ् । ततः
लोटितादित्वात् चिदां ङीप् सति “वर्षत् लोटितादिवातव्येभ्यः” इति नित्यः षः
आत्, ततः वातव्ययायनी इति, अत्र आह “अनाङ्गिरसेत वातव्ययायनी, लोटितादित्वात्
षः” । जिवादिपाठान् अत्रि सति नित्यां “टिड्ढा यञ्—” इति ङीप्, यद्वा
गोमत्वेन जातिन्यक्तं ङीदि सति वातव्यी इति । अथ चचित्वात्, स्त्रियाम्
“अभिन्नोरनाप्ययोग्योत्तमयोः षङ् गोत्रे” इति षङ् न भवति ।

१११३ । अश्वादिभ्यः कञ् । ४।१।११० ॥

दी— । गोत्रे । आश्वायनः ॥ पुंसिजाति (गणस्त्वम्) ।
‘पुंसि’ इति तु प्रकृतिविशेषणम् ; जातस्य गोत्रापत्यं =
जातायनः । पुंसि इति किम् ? जाताया अपत्यं जातीयः ।

Words of the चदादि list take कञ् (आयन) in the sense of
गोत्रापत्य । Thus चय + कञ् = चय + आयन = चाचायन (with चादिह्रस्वि) ।
In the चदादि list we have the गणपाठ ‘पुंसिजाति’ where पुंसि
qualifies the base ‘जात’ ; in other words the sense is—the
word जात being in masculine gender is to be read in the
चदादि list and then it takes कञ् (गोत्रे) yielding जातायनः । The
significance of पुंसि here is to say that the feminine of जात
ie., जाता will not take चदादि कञ् in the sense of गोत्रापत्य, thus
जाताया अपत्यं will yield जात + ङङ् = जातीयः (by “चयः”) । Hence
Bhattoji says “पुंसि इति किम् ? .....जातीयः” ।

मित—। गौत्रे अत्रादिभ्यः फञ् (आयन) स्यात् । अतु गत्ते “पुंसि जाने” इति वर्तते, तत् “पुंसि” इति ‘प्रकृतेः’ जातशब्दस्य विशिष्यम्, ततः एवमर्थो जायते—‘पुंसि’ पुंसिङ्गं वर्तमानस्य जातशब्दस्य अत्रादिपाठत् फञ्, एवं सति जातयामः भवति । ‘पुंसि’ इति विशिष्य कथनात् स्त्रीलिङ्गजातशब्दस्य गौत्रापनेः फञ् न स्यात् किन्तु “वाचः” इति ङक् भवति, ततः ‘जानेयः’ इति अभ्याने ।

अत्रादिगणो यथा—अथ, अस्त्रम्, शङ्ख, शङ्ख, विद, पृष्ठ, रोजिष्ठ, गृह्य, पिङ्गल, मङ्गल, भङ्गल, भङ्गित, भङ्गित, मङ्गित, मङ्गित, रामोद, शीवकाण, काण, गोत्राङ्ग, चर्क, खन, वन, पाद, चक्र, कुम्भ, धूम, श्विष्टा, शीत, पविन्द, पविष्ट, मोनिन्, आन, धूम, धूम, श्विष्टिन्, विद्यान, कुम्भ, श्वार्त्त, जन, जङ्क, खङ्क, शीत, चर्क, जेत, विभय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, वैश, माघ, चानङ्कुल, पुंसि जाने, अर्जुन, सुमनस, दर्शनम्, नम, चान, चामेयभरक्षणे, भरवाजानुषे, उत्स, आवय, कितव, शिव, खदिर् ।

१११४ । भर्गात् गत्ते १४।१।१११ ॥

दी—। गोत्रे फञ् । भार्गवणः त्रैगर्तः । भार्गिरन्धः ।

The affix फञ् (आयन) is attached to the word भर्ग, in the sense of गोत्रापत्य provided the reference is to the son of the sage विवर्त yielding the form भार्गवणः, otherwise we get भार्गि with इञ् ।

नित—। “विगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । चामण् । तस्मिन् गोत्रे भर्गात् फञ्”—(वाक्यमनोरमा) ॥

१११५ । शिवादिभ्योऽण् । १४।१।११२ ॥

दी—। गोत्रे इति निहन्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ्—गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वात् ङक् (? च) —गाङ्गेयः ।

The अनुवृत्ति of "गोतृ" (in the sense of grandson &c.) ceases here (for Kasika and Kaiyata declare so). And the affixes henceforth are in the sense of अपत्य (संतति in general). Thus शिवस्य अपत्यं gives शिव + अत् = शिवः ; similarly गङ्गा + अत् = गङ्गाः ।— The word गङ्गा being also read in the तिकादि list (see "तिकादिभाः फिञ्"—४१११५४) alternately (पक्षे) takes फिञ् (चावनि) also yielding गङ्गावनि । गङ्गा being also included under the गुहादि list which is taken by इतिङ्कार as आह्वयिष्ण, it takes इत् giving गङ्गाय also (cf. "चकारानुक्तसमुच्चयार्थं आह्वयिष्णसामसा बोधयति—वाङ्मयः पाप्मवय इत्यावमादि सिद्धं भवति"—Kasika under "गुहादिभाष").

[N. B.—Here we propose to add a "च" in Dikshit, otherwise emphasis of the last alternative is not well meant cf. "गङ्गाशब्दः पश्यते तिकादिफिञा गुहादि ङका च समावशात्"—Kasika under this rule].

सित—। अतु गोतृ "गोतृ" इति नानुवृत्तिरिति, अत आह—“गोतृ इति निवृत्तम्” । शिवादिभाः अपत्य एव चण्-प्रत्ययी भवति, न तु गोतृ इति फलितम् । अतु इतिवत् एव गोतृनिवृत्तपक्षे मानम्, यथा “गोतृ इति निवृत्तम् । अतः प्रवृत्ति भासात्वेन प्रत्यया विज्ञायन्ते, शिवादिभ्योऽपत्ये चण्-प्रत्ययी भवति” (इति काशिका) । गङ्गा शब्दस्य तिकादिपाठात् पक्षे “तिकादिभाः” इति फिञ्, पुनश्च गुहादिपाठात् ससा ङक् अपि स्यात् अपत्ये, अत आह—“पक्षे तिकादिस्थान् फिञ्” इत्यादि ।

शिवादिगणो यथा—गिव, प्रीति, प्रीतिङ्, पङ्, जग, शूरि, हृष्ट, कुठार, ककुम्, वन, अनमिस्रान्, कौटिल, सुख, सन्धि, सुनि, ककुत्तम्, कङ्कोङ्, कौहङ्, कङ्कय, कङ्कय, वीचक, पिङ्कय, खङ्कन, वतङ्क, लङ्क, कर्क, वीर, इङ्क, जङ्कङ्क, परिङ्क, पिङ्क, कैङ्क, गोपिका, कपाशिका, जटिलिका, वधिरिका, मञ्जिटा इतिङ्क, खङ्कार, खङ्काय, रङ्क, वीङ्क, विङ्क, आलीङ्कन, विशङ्क, रङ्क, वरुणाङ्क, वीवाङ्क, पिङ्क, मङ्काङ्क, लभाङ्क,

ऊर्ध्वनाभ, अरत्कान, पुरोहितिका, आर्ध्वजलेत, सुपिष्ठ, मसुर, कर्ण, मयूरवर्ण, चद्रक,
मच्छन्, अष्टिर्वेष, गह्वरा, विषान, वक्त्र, क्षत्र, दुष्ट, अयस्त्र्यंश, तृणकर्म, पर्ण, भक्ष्यदन,
विरुपाक्ष, भूमि, दत्ता, सप्तदी, ह्यो नद्याः त्रिवेणी, त्रिवर्ण च । इतिशिविदिः ॥

१११६ । अष्टद्वेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । १४।१।११२
दी— । अष्टद्वेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । त्वकोऽ-
पवादः । यामुनः ; नर्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः ।
'अष्टद्वेभ्यः' किम् ?—वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् ?
वैन्तेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् ? शोभनाया अपत्यं
शोभनेयः ।

Words denoting names of नदी and मानुषी take ण् in the
sense of अपत्य, if the leading vowel in them is not a इहि vowel
i. e. वा, ऐ or औ : This rule bars the application of टक् by the
general maxim "स्त्रीभ्यो टक्" (४।१।१२०), to be applied to words
denoting females (स्त्री) : Thus यमुना + ण् = यामुनः (यमुना
being name of a नदी), similarly नर्मदः (नर्मदा + ण्); so also
चिन्तिता (name of a मानुषी) + ण् = चैन्तितः. Why do we say
'अष्टद्वेभ्यः' in the rule? Witness वासवदत्तेयः with टक्; वासवदत्ता
being name of a मानुषी does not take ण् by the present rule,
for here the word is a इहि one i. e. the leading vowel here is
वा—a इहि. Why do we again say नदी &c. in the rule? witness
वैन्तेय with टक्, for चिन्तिता is not the name of either a नदी or a
मानुषी, but it is the name of Garuda's mother. Why again do
we say 'तन्नामिकाभ्यः' here? witness शोभनेयः with टक्, here
शोभना is an adjective word, it has no reference to नदी वा
मानुषी ।

मित— । ये अहंताः शब्दा नदी मानुषी च बोधयन्ति, तन्नामवाचकशब्दभ्यः
अपत्ये अण् भवति—इति सूत्रार्थः । अतः “अहंभ्यः नदीमानुषीनामभ्याः”
इत्येव युक्तम् भूतांगम् । मध्येत्यष्टबोधार्थम् एकमुक्तिः आचक्ष्येण कृता । तत्रमिदं
“स्त्रीभ्यां ङक्” इति विहितं ङक् बाधयति । यतः ‘स्त्रीभ्यां ङक्’ इति सासाम्नी
विधिः स्त्रीवाचकशब्दं प्रति । “अहंभ्यः”—इति स्त्रीवाचकशब्दं प्रति विशिष्य
विहितात् सामान्यं बाधयन्ते, अत आह—“ङकीपवादः” । अथादेव कचनात्
“ङाचः” इति मध्यमाङ्गं सूत्रमपि असौपि स्त्रीशब्देषु विशेषविधानात्, अथ बाधकं
भवेत्, तस्य दक्षिणतरेणैः “ङाचः” इतिमूल्याख्यावशेन “तन्नामिकाकोऽपवादः”
इति उक्तम् ॥ एवं नदीनामत्वात् यासुतः शोभदेः इति अनेन सूत्रेण अपा सिद्धम् ।
चिन्तिता नाम मानुषी, ततः अपत्ये अणा चैमितः इति । कर्तुं कथं ‘अहंभ्याः’
इति कथितम् ? वासवदत्ता इत्यतु तद्विस्मयत्वात्, असा इत्यगदत्वात्, अन्धात्
अनेन धर्तुं च अण् न स्यात् । किन्तु “स्त्रीभ्यां ङक्” इति ङक् भवति, ततः वासव-
दत्तेय इति स्यात् । नदीत्यादि किम् ? विन्ततागदः गवडमातरि कश्चमपवादा
रुदः, असा नदीमानुषीनामत्वाभावात् अण् न स्यात् किन्तु अपत्ये ङकेव, तस्य
वैमतेय इति मिश्रं भवति । पुनश्च सूत्रं ‘तन्नामिकाभ्याः’ कथमुक्तम् । शोभनेयः
इत्यस्य नदीमानुषीनामवाचकत्वात् अपत्ये अण्, यथा न स्यात् किन्तु ङक् एव, ततः
‘तन्नामिकाभ्याः’ इति कथितम् । ‘शोभना’ इति कसराच्चित् विशेषणम् । तथा चोक्तं
आशिकाश्याम् “तन्नामिकाभ्या इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रज्ञातेः प्रत्ययवर्गः” ।

१११७ । नृपप्रान्धकल्लिङ्गिकुरुभ्यश्च । ४।१।११४ ॥

दी— । नृपयो मन्त्रद्वष्टारः । वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । अन्ध-
केभ्यः—ज्ञाफलकः । वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, आनिरुद्धः । ‘शौरिः’
इति तु वाङ्मादित्वात् इष् । कुरुभ्यः—नाकुलः, साहदेवः ।
इव एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दास्तु
परत्वात् ङक्—आनेयः ।

Words denoting sages who are seers of Vedic mantras (वसदृष्ट), words denoting names of Andhaka family, Vrishni family and Kuru family take चच् in the sense of चपत् । This rule does not refer to names of families, but to designation of males there. Thus वसिष्ठ and विश्वामित्र who are vedic sages वसदृष्ट ऋषि take चच् in the sense of चपत् yielding वसिष्ठ and विश्वामित्र । Similarly वसन्त gives वसन्त with चच्, for it is name of one of चम्पकवंश । Similarly वसुदेव and अनिरुद्ध who are men of Vrishni race take चच् in the sense of चपत् giving वसुदेव; (a name of कुंभ) and अनिरुद्ध (son of अनिरुद्ध) । But yet though a name of a person of वसिष्ठ still in अपत्याधिकार it takes इच् yielding वसिष्ठ, for यत् is included in the वज्रादि list—see “वज्रादिभाव” (ante). So also with चच् we get मकुल; and महादेव; for these refer to कुम्भवंश—मकुल and महादेव being included in the names of कुम्भ race. As regards चकारान्त words of males, the rule “अत इच्” (३११२५) directs इच् in the sense of चपत्, but if चदन्त words are names of ऋषि, चम्पकवंश &c. then this rule directs चपत् चच्, so it is an अपवादस्तु of the former “अत इच्” and this rule should not be an अपवाद of “इत्यनिजः”, (३११२२) which also is of males, for “इत्यनिजः” is latter in the order of चकारादेशो,—though reference be to ऋषि, चम्पक &c. This is owing to the परिभाषा “मध्यमपवादः चकारान् विधीन् वाच्यं नीतारान्” i.e. An Apavada rule which is in the middle of two rules (as this present one) has the former and not the latter. So Bhattoji says “इत्यपवादमपवादः मध्यमपवादस्तथा” । Hence अत्रि though the name of a well known Vedic seer, still in अपत्या-

विकार it takes इक् by the latter rule “इतयानिजः” and not ऋक् by the present one. Thus अति + इक् [by the rule “इतयानिजः” (see infra)] = अतीयः । Thus here Bhattoji says “अतिगन्दात् परत्वात् ङक्” ।

मितः— । ‘ऋषयः प्रसिद्धाः समिद्धादयः नन्दद्रादयः । अन्वकाः शृण्वः कुरव इति षंशुश्चा । ऋष्यादि कुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अण्प्रत्ययो भवति । सवमिदम् पुंवाचकशब्दविषयम् नतु पूर्वतत्त्वत् स्त्रीविषयम् । वसिष्ठः, वैश्यामित्र इत्यादि उदङ्गणानि पृथक् पृथक् सूत्रे एव कथितानि । यद्यपि ‘शूरः’ इह वणिक्वैश्वः कथितः, तथापि अस्मै अस्मै आह्लादेराह्लातिगणत्वात् “वाङ्मादिभ्यश्च” इति इक् भवति, ततश्च शौरिणिति सिधेत् ; यद्वा “कचिदपवादविषयेषु उत्सर्गप्रवृत्तेः” शौरिः सिहः अत आह—“शौरिणिति तु वाङ्मादिलादजि” । अपत्ये “अत इज” इति सामान्यो विधिः पुंवाचकशब्देभ्यः, “ऋष्यन्वक्—” इति तु विशेषविधिः अपवादभूतः “इतयानिजः” इति उत्तरविधिरपि सामान्यतः इकारान्तपुंवाचकशब्दशब्देभ्यो भवति । एवं सूत्रकमे स्थिति “ऋष्यन्वक्—” इति सूत्रं कस्य सामान्यस्य बाधकं भ्रातृ पूर्वस्य परस्य वा, अथवा उभयस्य इति आकाङ्क्षावासाद्—“इज एवायमपवादः मध्येऽपवादः न्यायात्” । “मध्येऽपवादः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न उत्तरान्” इति परिभाषाकालात् वर्तमानसूत्रम्—“अत इज” इति विहितम् इजप्रत्ययं बाधते, न तु उत्तरसूत्रविहितम् “इतयानिजः” इति ङक्प्रत्ययं बाधयति । ततश्च अविशब्दान् अनेन सूत्रेण अपत्ये ऋष्यण् न भवति, किन्तु परसूत्रेण (“इतयानिजः” इति सूत्रेण) ङक् एव स्यात्, आह यय सिधेत्, अतः मङ्गलिनोह—“अविशब्दान् परत्वात् ङक्—आवेयः” ।

१११८ । मातुरुत्संस्थानं भद्रपूर्वायाः । ४।१।११५ ॥

टी— । संखशादियूर्वस्य साहस्रशब्दस्योदादेशः स्यात् अण्प्रत्ययस्य । ईमातुरः, पाष्मातुरः, साष्मातुरः, भाद्रमातुरः । आदेशार्थं नचनम्, प्रत्ययस्तु त्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थो-

येन ; तेन धान्यमातुरे । 'संख्या—' इति किम् ?—सीमात्रः ।
शुभादित्वात् वैमात्रेयः ।

The base मातृ (meaning 'mother') preceded by numerals also स्तम् and भद्र, takes the augment उत् followed by the तद्धित affix चञ्, in the sense of अपत्य । Thus द्वयोर्मातोरपत्यम् = द्विमातृ + चञ् (तद्धितार्थे द्विगु by the rule "तद्धिताद्यौत्तरपदसमाहारे च" i.e., द्विगु for the sake of a तद्धित affix = द्विमातृ उत् + चञ् = द्विमातुर, षकारस्य ङकारः, रपरत्वम् by "उपञ् रपरः"), similarly षष्ठी मातृचान्नपत्यम् gives चात्मातुर । सप्तमामाता = सप्तमा, तस्याः अपत्यम् gives सात्मातुर (चञ्, षकारस्य ङकारः, रपरत्वम्), and भद्रा माता or भद्रा चासी माता च gives भद्रमाता, तस्याः अपत्यम् yields भद्रमातुर (as before). In the sense of अपत्य, the base मातृ will take चञ् by the general rule "तद्यापत्यम्", still a special rule here for the base मातृ, is for the sake of attaching the augment उत् in connection with the affix चञ्, so Bhattoji says 'आदेशार्थे वचनम्, प्रत्ययस्य उत्सर्गे च सिद्धः' i.e., मातृ is mentioned here for its उदादेश and the चञ् प्रत्यय is formed by the उत्सर्ग i.e., general rule. Remember that by mentioning 'संख्या सभद्रपूर्वायाः' in the feminine here, the Sutrakara means that we are to take the feminine base मातृ here meaning जननी ; in this sense मातृ being fem. संख्यासभद्रपूर्वायाः qualifying it, is also fem. ; hence to express this the author says "स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थपेक्षः" । But धान्य मातु इति धान्य + मा + टच् कर्त्तरि = धान्यमाता ; or मा + टच् = माता measurer ; धान्यस्य माता = धान्यमाता the measurer of paddy. Here the base मातृ means measurer and is masou-

line as well, so in अव्ययधिकार it cannot take the aug. उत् by the present rule like the fem. base माद (meaning जननी) । Therefore Bhattoji says "नेन धात्वमातुः न" (i. e. उत्-पार्श्वः न स्यात्) । Why do we say संज्ञा—&c. in the sūtra ?—Witness सीमावः (with अच् but without उदादेश, for here माद is not preceded by either संज्ञा वा सन् वा भद्र) । नुमातुः अपत्यम् will give सीमावः (with अच्) । Here the question arises that if माद takes अच् in अव्ययधिकार by the general rule "तस्यापत्यम्" why then do we get वीमावः in the sense विमातुः अपत्यं पमान्, with the affix—उक् (एव) ; Bhattoji answers this by saying that विमाद takes उक् (एव) in अव्ययधिकार, for it is read in the गमादि list ; thus he says "गुमादित्वात् वीमाद्येयः" ।

मित— । संज्ञापूर्वात् संपूर्वात् भद्रपूर्वाच्च सातृशब्दात् अच्प्रत्ययः स्यात् अपत्ये, उकारः च अन्त्यादेशः स्यात्—इति हि सूत्रार्थः । यथा—दयोर्मावीरपत्यं पुमान् इति "तद्धितार्थे—" इति समाप्ते, विमातु + अच् इति ज्ञाने, उकार अन्त्यादेशः ततः "उरन् रपरः" इति रपरत्वम्, एवं विमातुर् + अच् = वीमातुः (तद्धिते आदिह्रस्विः) ; संज्ञायां साता, तस्या अपत्यम् = सात्मातुः (अण्, उकारः, रपरत्वम्) । भद्रा साता, शब्दा—भद्रा चाधी साता चेति भद्रमाता, तस्यापत्यम् = भाद्रमातुः (पूर्वं वत् प्रक्षिप्ता) । अपत्ये सातृशब्दात् "तस्यापत्यम्" इति सामान्यविधिनैव अच्प्रत्ययसिद्धे सति, 'उत्' इति अन्त्यादेशार्थं विधिवाचनम्, अत आह—'पार्श्वार्थं वचनम्, प्रत्ययम् उत्सर्गश्च सिद्धः" ॥ सूत्रे 'संज्ञासंभद्रपूर्वायाः' इति त्र्योक्तिर्निर्देशात् ज्ञायते यत् अत्रसूत्रे त्र्योक्तिः जननीवाचकसातृशब्द एव गृह्यते, सातृशब्दस्य जननीगतस्योत्पत्त्यं पुरस्कृत्य सूत्रे त्र्योक्तिर्निर्देशः तस्य परिच्छेदवाचकमा पुंलिङ्गसा (मा + इष कर्त्तरि = मातृ) सातृशब्दस्य अत यद्वचं कथमपि न स्यात् ; एवं धात्वस्य साता इति धात्वसाता, तस्य अपत्यम् इति धात्वमातु + अण् = धात्वमातः, अथ जननीवाचकसातृशब्दाभावात् उदादेशी न स्यात्, सर्वसोदभिधेय भट्टीशिराह—

“स्त्रीलिङ्गनिर्देशः अर्थापेक्षः । तत्र धातुमातु (य ईष्) न (भवति) । सक्ते “स्त्रीत्वा—”
 इत्यादिविशिष्य कथमात्, सुमातुप्रत्ययम् इत्यत्र उदादेशेन—सौमातुः च स्यात् । ननु
 मातृशब्दस्य अपत्यं—“तस्यापत्यम्” इति अण् स्यात् तत्कथं ढक् प्रत्ययेन न जानीय
 (विमातृप्रत्ययम् इति) सिध्यति, अतोऽपरमात्र “युष्मादित्वात् वैमात्रेयः”—विमातृ-
 शब्दस्य शुभादिगणैः पाठात् अपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति ।

१११८ । कन्यायाः कनीन च । ४।१।११६ ॥

दी— । ढकीऽपवादोऽण् । तत्सन्निधयोगेन कनीनादेशश्च ।
 कनीनो व्यासः कनीन्—अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

In अपत्याधिकार, the word कन्या takes अण् and then कनीन
 comes in place of it i. e. कनीन is ordered in place of कन्या,
 when अण् (अपत्याप्रत्यय) is added to it. This affix अण् bears ढक्
 that is to come after कन्या by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” । Thus कन्या
 + अण् (अपत्ये) = कनीन + अण् = कनीनः son of a maiden (virgin).
 Vyasa and Karna were sons of virgins i. e. they were कनीन
 i. e. sons of unmarried ladies.

सित— । “कनीन इति लुप्तप्रथमाकम्” (वालमनीयम्) । कन्यायाः अपत्ये
 अण् प्रत्ययः स्यात्, अण्-प्रत्यययोगे सति तत्स्थाने कनीनादेशश्च । सूत्रमिदम् “स्त्रीभ्यो
 ढक्” इति ढक् वाधित्वा अण्-प्रत्ययं विधत्ते, अत आह—“ढक्ः अपवादोऽण्” ।
 भारते व्यासः कर्णश्च कन्यापुत्री इति विदितम् । कन्याशब्देन न अभ्रातृपौत्रा
 शङ्कीतव्या, किन्तु भ्रातृपौत्रा अल्पविवाहा एव शङ्कीतव्या, अत आह “अनूढाया
 एवापत्यम्” ।

११२० । विकर्ष-शृङ्ग-च्छगलात् वत्सभरद्वाजादिषु ।

४।१।१७ ॥

दी— । अपत्ये अण् । विकर्षो वात्स्याः, वैकर्षिरन्यः ।

श्रीगो भारद्वाजः, श्रीगिरन्धः । कागलः आत्रेयः, कागलिरन्धः
केचित्तु “शृगा” इत्यावन्तं पठन्ति ; तेषां ङक् प्रत्युदाहरणम्
—श्रीगिर्यः ।

The words विकर्ष, युद्ध and ऊगृह take the तद्धित affix चञ् in the sense of चपत्, if thereby these respectively refer to issues of वत्सवंश, भरद्वाजवंश and अतिवंश ; otherwise by इत् (चपत्) the forms are वंक्षि, श्रीहि and ऊगृहि ; some here read the word युद्ध ending in चप्, in that case their प्रत्युदाहरण is श्रीगिर्य (with ङक् by “श्रीगो ङक्”) and not श्रीगि ।

नित— । “वत्सादिभ्यः तङ्गना विवक्षिताः । विकर्षे, युग्, ऊगृह—
एभ्योऽच् स्यात् । वत्सवंशे भरद्वाजवंशे अतिवंशे चापत् इत्यर्थः । विकर्षादिभ्यो
वत्सादिभ्यो ‘चपत्’ इति निवचार्थं न स्यात्”—वाजमहोरसः ।

११२१ । पौलाया वा । ४।१।१२८ ॥

टी— । तन्नामिकाणं बाधित्वा “ङाच्” (सूत्र ११२४) इति
ङकि प्राप्ते, पक्षे अच् विधीयते । पौलाया अपत्यं = पैलः—
पैलेयः ।

The word पौला (name of a सागुदी) takes अच् optionally in the sense of अपत्य । The word being female and name of a सागुदी, the अच् does here by the rule “महद्वाचो मदीमानुदीचः तन्नामिकाण्यः”, is barred by the latter rule (No 1124) “ङाच्” enjoining ङक् (for it has two vowels only). The present rule however allows optional अच् along with ङक् by ‘ङाच्’, so Bhattoji says “तन्नामिकाणं बाधित्वा ‘ङाच्’ इति ङकिप्राप्ते पक्षे अच् विधीयते” ।

नित— । पौलाया अपत्ये अच् वा स्यात् । विकल्पेन अच् विधीयते । तदा

कच अस्मात् अपत्ये चतुर्थ्यः इत्यतः आह—१११६ सूत्रमिति तन्नामिकायां
वाधित्वा 'इत्' इति ठक् एव अपत्येन चतुर्थ्यस्यो विधिः । सूत्रमिदं प्राथिकं
अष्टम्यस्य शक्तिः, तत आह—ठकिसान्ने पठे अण् विधीयते ।

११२२ । ठक् च मण्डूकात् । ४।१।११८ ॥

टी—। आदण् । पठे इज् । माण्डूक्यः माण्डूकः,
माण्डूकिः ।

The word मण्डूक (name of a sage here) takes in अपत्ये the
affix ठक् as well as अण् and owing to अनुवृत्ति of "वा" here from
the prior sūtra these affixes are optional, so optionally the
original affix इज् also comes here yielding three forms as
माण्डूक्यः (ठक्), माण्डूक (अण्) and माण्डूकि (इज्) ।

मिति—। चकारात् अण्—प्रत्ययस्य समुच्चयेन । तदाह—"वात् अण्" ।
पूर्वसूत्रान् 'वा'—यद्व्यानुवृत्तेः पठे प्रकृतः इत्यप्रत्ययस्य अपत्ये श्चात्, तत आह—
"पठे इज्" । एवं ठका माण्डूक्यः, अथा माण्डूकः, इमा च माण्डूकिः सम्प्रति ।
माण्डूकी नामात् कथितं कश्चिदेव सूत्राने ।

११२३ । स्त्रीभ्यो ठक् । ४।१।१२० ॥

टी—। स्त्रीप्रत्ययान्तभ्यो ठक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्यादित्वात्
सौमित्रिः । शिवादित्वात् सापवः ।

Words ending in a feminine affix (आप् or औप् &c.)
take ठक् प्रत्यय in अपत्याधिकार । Thus वैनतायाः (गुरुदत्तायः) अपत्ये
दुमान् = वैनता + ठक् = वैनतेयः । But सुमित्रा (fem.) being read in the
बाह्यादि list, सुमित्राया अपत्यम् gives सौमित्रि with इज् ; and सपदी (fem.)
being read in the शिवादि list, it takes अपत्ये अण् yielding सापवः ।

मिति—। यी स्रष्टा आप् औपादि-स्त्रीप्रत्यययुक्ता स्त्री तैमराः अपत्ये ठक् प्रत्ययः

स्यात् । एकस्मिन् + ठक् = वैतस्यः । सुमित्राशब्दः बाह्यादिषु पठ्यते, ततः चकारात् अपत्ये इत् स्यात्, सप्तमीशब्दस्य च शिवादिषु पाठान् अपत्ये चच् भवति ॥

११२४ । इत्यर्थः १४११२१

दी— । इत्यर्थः स्त्रीप्रत्ययान्तात् अपत्ये ठक् । तन्नामिका-
णोऽपवादः—दासेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यच् ।

Words having two vowels (चच्) only and ending in a feminine affix takes also ठक् (एथ) in अपत्याधिकारः । The significance of making this separate rule apart from the rule “स्त्रीभ्यो ठक्” is to bar the application of the rule “चङ्गभ्यो नदीनानुपीभासत्रामिकाभाः”—is case of two-vowelled words though these refer to नदीनाम वा मानुषानामः ; for this reason Bhattoji says “तन्नामिकाणोऽपवादः” । Thus दत्ता (name of a मानुषी) + ठक् अपत्ये = दासीयः । But यथा + चच् = पार्थ—it is formed by the general rule “तस्येदम्” and not by any अपत्याधिकार rule.

मित— । “स्त्रीभ्यः” (i.e. स्त्रीप्रत्ययान्ताः) इति वर्जने ; ही चर्ची यस्य इति वृष, वहवोदिः । तादृशान् स्त्रीप्रत्ययान्तात् अपि ठक् स्यात् । पूर्वस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तात् इति सिद्धे पुनर्वसिकरणं, यथा नदीनानुपीभामतः अपि ठक् यथा स्यात् तदर्थम्, अतः भट्टोजिराजः—“तन्नामिकाणोऽपवादः” । सर्वसितम् अस्माभिः पूर्वम् “चङ्गभ्यो”—इति सप्तम्यास्त्रामावर्त्तये विशदीकृतम् । दत्ता नाम मानुषी, तस्याः अपत्यम् इति दत्ता + ठक् = दासीयः । पार्थ (यथा + चच्) इति तु “तस्येदम्” इति सूत्रेण चच् प्रत्ययेन सिद्धम् । दुर्बट्टचित्तम्—शिवादिनाम् चच्—इत्याह ; शिवित् यथाशब्दं उक्तस्यैषु च पठन्ति ।

११२५ । इत्यर्थानिजः । ४११२२ ॥

दी— । इकारान्तात् चर्चोऽपत्ये ठक् स्यात्, न तु इज्जन्तात् ।
दीसेयः । नैषेयः ।

Again two--vowelled words ending in इकार (and not ending in feminine affix) take the तद्धित affix डक् in the sense of अपत्य, but इङ्गन् words (as सीमिति &c) should not take डक् in अपत्ये । Thus दुलि + डक् = दीलीय ; निधि + डक् = नीधितः ।

[N. B.—As already said this rule bars लृप्यङ् being पर, so चान्द्रीय is got with डक्] ।

नित—। अस्त्रीप्रत्ययार्थमिदं तुलम् । अन्यत् सुमतम् ॥ “अथश्चक उचिषुदभयश्च” इति व्याख्यापि अत्र द्रष्टव्या ।

११२६ । शुभ्रादिभ्यश्च ! ४।१।१२३ ॥

दी—। डक् स्वात् (अपत्ये) । शुभ्रस्वापत्यं शौभ्र्येयः ।

Words of the शुभ्रादि list will take डक् in अपत्ये (in supersession of usual अपत्यप्रत्यय) । Thus शुभ्रस्वापत्यम् इति शुभ्र + डक् = शौभ्र्येयः । (“अस्त्रीत्वात् अप्राप्ती चनेन तुल्येव डक्”) ॥

नित—सुगन्ता । शुभ्रादिगोचयथा—शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मज्ञान, मतदार, मलाचल, मलाकाश, लैलाक्ष, विश्वास, रोदिषी, कल्लिषी, धर्मिषी, दिम्, मानुष, अत्रयसि, मन्त्रि, विनातृ, विधवा, दुष्ट, विष्ट, देवतर, मल्लि, युक्त, लय, मयस, वन्धकी, लकण्डु, मिय, अतिथि, गोदन्त, कुमाल, नखट्ट, माया, हर, यमट्ट, रिक्त, सुमानम्, लक्षण-ध्यामयीर्षसिद्धि, गोधा, लक्ष्मण, अयोध, प्रधादण, भरत, भरम, इन्द्राय, कार्पूर, इतर, अन्तर, बालीद, सुदन्त, सुवचस्, सुदाकन्, कट्ट, तुदन्, अयाय, कुमारिका, कुठारिका, मिमोरिका, अम्बिका, मित्राग्नि, पतिधि, वासुदेव, धकल, मलाका, लखर, कुवेरिका अशोका, गन्धपिङ्गला, खड्गोन्मथा, अगुहृष्टिन्, जरसिन्, क्लीवर्शन, विर, वीज, जीव, जन्, अजन्, अत्र । इति शुभ्रादिः । आकृतिगोचयम् । तथा च काशिका ‘चकारोनुक्तसुशयार्थः, आकृतिगोचयतमस बोधयति—नाड्यि, पाद्विषय इत्येवमादि सिद्ध भवति ॥

११२७। प्रवाहणस्य ङे। ७।३।२८ ॥

दी—। प्रवाहणशब्दस्य उत्तरपदस्य अचामादेरधोवृद्धिः पूर्व-
पदस्य तु वा ङे परे। प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहण्येयः, प्रवाहण्येयः।

This word प्रवाहण is read in the गृधादि list and it will take ङक् अपत्यं। Now this present rule enjoins that of this whole word, the उत्तरपद i. e. वाहण will always get वृद्धि in its first vowel and the पूर्वपद i. e. प्र will take optionally वृद्धि when the affix ङ (अपत्यप्रत्यय) follows. Thus प्रवाहणस्यापत्यम् = प्रवाहण + ङक् = प्रावाहण्येयः (with optional वृद्धि of प्र) and प्रवाहणेयः (without वृद्धि of प्र)।

नित—। प्रवाहणशब्दस्य गृभादिपाठात् अपत्यं ङकिसति, ङदंस्वास्य आदि-
वृद्धिरेव प्राप्नोति। इदं तु सूत्रम्—प्रवाहणशब्दं द्विधा विभज्य, पूर्वपदस्य प्र-शब्दस्य
विकल्पेन वृद्धिं शक्तिः, उत्तरपदस्य 'वाहण'—इत्यस्य च नित्यमेव वृद्धिं विधत्ते। एवं
प्रवाहण + ङक् (अपत्यं) = प्रावाहण्येयः, तथा प्रवाहणेयः। "गृभादिपाठात् ङकि
पूर्वपदस्य पाचितौ आदिवृद्धिः, उत्तरपदस्य नित्यम्। उत्तरपदे आकारभा वृद्धेः
फलसु प्रावाहण्येयिभात्यं इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' (८४० सूत्र) इति पुंस्त्व
प्रतिषेध एव"—(वाचस्पतीश्वरम्) ॥

११२८। तत्प्रत्यायस्य च। ७।३।२९ ॥

दी—। ट-प्रत्यायान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्य आदेरधो-
वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहण्येयस्य अपत्यम् = प्रावाहणेयिः
—प्रावाहणेयिः। बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः टाश्रयेण विकल्पेन
बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः।

Moreover this word प्रवाहण ending with the अपत्य affix ङक्
i. e. now becoming प्रावाहणेय, will always get वृद्धि in the first
vowel of its उत्तरपद (वाहणेय) and get optional वृद्धि in its पूर्वपद,

i. e. प्र : Thus प्रवाहणेयस्य अपत्यम् प्रावाहणेयि (will इज् and इति of प्र), and प्रावाहणेयि (with इज् and इति of प्र) : Now if it be argued that the prior rule enjoins this very thing and what's the necessity of again beginning this rule, then the answer is—The compulsory चादि इति due to the affix इज् (अपत्ये) which is outside the इ—प्रत्ययान्त word प्रवाहणेय and is other than इ (इ-प्रत्ययान्त वाच्यः), cannot be superseded or overruled by the optional चादिइति in प्र when इ follows, as enjoined by the former rule ; So this rule is newly made to enjoin optional—चादिइति of 'प्र' in प्रवाहणेय also when = further अपत्यप्रत्यय i. e., इज् follows.

नित— 'तत्प्रत्ययस्य' इत्यत्र तद्-शब्देन 'इप्रत्ययो' पराक्षयने । तदन्तर्निधित्वा—'इ-प्रत्ययान्तस्य' इत्यर्थः । "च"—कादाचित् पूर्वसुत्रम् अनुवर्तते, तदाह—'इ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य चत्तरपदस्य—' इत्यादि । अतः प्रवाहणेयस्यापत्यम् इति उक्तं चत्तरं प्रावाहणेयिः—प्रावाहणेयिः इति च पदद्वयम् इज्-प्रत्ययेन सिद्धं भवति ॥ ननु पूर्वसुत्रेणैव पूर्वपदस्य उद्विगलत्वे सिद्धे किञ्चिन्निर्दिष्टमाश्रयते, इत्यस्तीत्यत्रमाह—'पूर्वसुत्रं तु इ-प्रत्ययान्तिनिर्णय इति प्रावाहणपदस्य विकल्पं विधत्ते, इदं तु इ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणपदस्य इ-प्रत्ययतो वाच्ये इज्-प्रत्यये निमित्तेऽपि तादृगीय विकल्पं भाति ; नापि पूर्वसुत्रम् इत्यप्रत्यय-निमित्तम् चादिइति वाधितुं शक्नोति, अतः सूत्रनिर्देश इयम् आश्रयते, अतः चाह—'वाह्यवद्विगतनिमित्ता उक्तिः (इ-प्रत्ययतो वाह्यादभ्युपगम्यनिमित्ता उक्तिरित्यर्थः), तादृगीय विकल्पेन ("प्रावाहणस्य इ" इति सूत्रविक्रितेन विकल्पेन) वाधितुं न शक्नोते (न वाधयते एव)" ।

११२८ । विकर्णं कुषीतकात् काश्रमे । ४।१।१२४ ॥

टी—। अपत्ये उक् । वैकर्ण्यः, कौषीतकीयः । अन्यो वैकर्ण्यः, कौषीतकीः ।

The words विकर्ष and कुशोत्क take the affix डक् in अपत्यधिकार i. e, अपत्यार्थे,—only when these refer to काश्यप वंश ! Otherwise the forms in अपत्या are वैकर्षि and कौशोत्कि with इञ् ।

मित— । सुभगा । “काश्यपे एव इति नियमार्थं गृध्रादिभ्यः पृथक् पाठः”—
(वायव्यनोरमा) ॥

११२० । भूवो वुक् च । ४।१।१२५ ॥

दी— । चाङ् डक् । भूविद्यः ।

The word भू takes the augment वुक् along with the affix डक् following, in the sense of अपत्या । Thus भू + वुक् + डक् = भू + व (क-इत्) + डक् (एय) = भू व् (उकारः उच्चारणार्थः and कितान् भन्वावयव, “आद्यन्नाटकिती” इति) + एय = भूविद्यः ।

मित— । भू गृध्रस्य अपत्या दक्ष-प्रतापीभवति, तत् सतिवीर्येण च सुभगः । कितान् भन्वावयवः “आद्यन्नाटकिती” इति । ककारः—इत्, उकारः उच्चारणार्थः । ततः भू + व् डक् (अपत्या) = भूविद्यः (चादिउठिः) ।

११२१ । कल्याणादीनामिनङ् । ४।१।१२६ ॥

दी— । एवामिनङादेशः स्यात् डक् च । कात्यायिनीयः ।
वाच्यकिमेयः ।

The words कल्याणी etc. take the augment इमङ् and the affix डक् in अपत्याधिकारः । Thus कल्याणी + इमङ् + डक् (एय) = कात्यायिनीयः &c.

मित— । कल्याणी, सुभगा, वन्द्यकी भवति कल्याणादीनाम् स्त्रीप्रत्ययान्तानाम् ङकि प्राप्ते अनेन इमङादेशोऽपि विधीयते । कल्याणी + इमङ् + डक् (अपत्या) = कात्यायिनीयः । कल्याणादिर्धन्वा—कल्याणी, सुभगा, वन्द्यकी, अनुहति, अनुसति, खरती, वलि, वदी, श्वेष्टा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री इति ॥

११२२ । कुलटाया वा ॥ ४।१।२२७ ॥

दी— । इणङ्मात्रं विकल्पते । ढक् तु नित्यः पूर्वेष्वेव ।
कौलटिनेयः—कौलटेयः । सती भिक्षुक्त्वञ्च कुलटा । या तु
व्यभिचारार्थं क्लृप्तान्धटति तस्याः “सुद्राम्योवा” (सू ११२७) इति
पक्षे ढक्—कौलटेरः ।

The word कुलटा optionally takes इणङ् when the affix
ढक् follows. ङङ् (चपमे) being नित्य here by the rule “स्त्रीभ्यो
ढक्”, the augment इणङ् is only made optional by the word
“वा” in this sūtra. Thus कौलटिनेयः (with इणङ्) and कौलटेय
(with ढक् but without इणङ्) । Here कुलटा means a chaotic
female mendicant. But when it means one who gives up
character and wanders from race to race, then this word
कुलटा takes optionally ढक् by the following rule “सुद्राम्यो वा”
(1187) yielding the form कौलटेर (चपमे) as well.

नित— । सूत्रे “वा” मध्येन यो विकल्पो विधीयते, स च इणङ्मात्रेणैव ।
यतः “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण ढक् तु नित्यमिव स्यात्—अत आह “ढक् तु नित्यः
पूर्वेष्वेव एव” (पूर्वगतिक “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण इत्यर्थः) । चपत्
सुगमम् ॥ कल्याणादिवचो ‘सुभगा’ पठ्यते । ततः सुभगा + ढक् इति स्थिते आह—

११२३ । ह्रस्वगतिन्धन्तो पूर्वपदस्य च ॥ ७।३।२८ ॥

दी— । ह्रदाद्यन्तो पूर्वोत्तरपदयोः अचामादेरचो वृद्धिर्जिति
णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहृदः । सुभगाया अपत्यं
सौभागिनेयः । सङ्गप्रधानः सित्त्वः सङ्गसित्त्वः । तेषु भवः
साङ्गसौन्दवः ।

Words having इद्, भग् and सिन्धु as final, takes इङ् of the first vowel of both their पूर्व and उत्तर पद, when क्-इत्, च्-इत् or क्-इत् तद्धित affix follows. Thus सुहृत् + अपत्ये अपत्य = सौहृदः [By the परिभाषा “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोत्ताख्ये”, we should take the independent word इद् here, op—“स्वात् इत्यानसं भगः” and not the लाघणिक words इत् as got by “सुहृदइद्दी मित्रानिधयोः” or by “हृदयस्य हृद्दीख्यदच् लासेच्” etc. Elsewhere Bhattoji following Vṛttikara seems to get सौहृद from सुहृदय + अपत्य (हृदय changing to इत् by “हृदयस्य हृद्दीख्य—”) but this is objectionable being against the above परिभाषा as also against the maxim “अर्थवदयस्ये नानर्थक्यस्य”—[See our notes on सौहृद and सौहृद in Saknotaiam—“Addendum”].

सुभगा + डक् = सुभगा + इनक् + डक् = सौभागिनियः । कल्याणादित्यात् इनक् । Similarly साक्तुसैन्य with उभयपद इङ् । [By “च” in the sūtra both पूर्वपद and उत्तरपद take the इङ् in their first vowels].

मित । “इत्, भग—सिन्धु—एतदन्तेषु संनासेषु इत्यर्थः” पूर्वपदस्य, तथा ‘च’—कारणात् उत्तरपदस्यापि इङ् विधीयते, तत आह—“हृदाशक्तौ पूर्वोत्तरपदयोः कल्याणादेरचो इङ्” इत्यादि । सुशोभनं इत् इति सुहृत्, ततः अपत्ये अपत्य उभयपदोक्तौ सौहृदः । [अत एव “लक्षणप्रतिपदोक्त” —परिभाषया प्रतिपदस्य हृदयस्य एव यङ् श्रुतं च तु लाघणिकस्य (“सुहृद् इद्दी—” or “हृदयस्य हृद्दीख्य—” सूत्रयत्स्य) इत्-शब्दस्य] । सुभगा + अपत्य = कल्याणादित्यात् इनक् = सौभागिनियः (अर्धेन उभयपदोक्तः), एवं साक्तुसैन्यः ॥ कल्याणादिपदितस्य सुभगा-शब्दस्य अपत्ये—अङ्गि सति उभयपदोक्तविधानार्थमिदं सूत्रमवोपन्यस्यम् इति सर्वं भवदातम् ॥

दौ—। “चट-कस्तेति वाच्यम्” (वा—)। लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा चपत्यं चाट-
कैर। “स्त्रियामपत्ये—लुक्त्वत्” (वा—)। तथैरेव स्त्रुपत्यं
—चटका। अजादित्वाष्टम्।

The affix ऐरक् comes after the word चटका in the sense of चपत्य। Though the sūtra mentions चटका in the feminine still to remove doubt the varttikakara says that the word चटका—will take the affix ऐरक्—in चपत्यार्थे; and by लिङ्गविशिष्ट परिभाषा (i.e., प्रतिपदिकवद्भेदे लिङ्गविशिष्टस्यापि यद्वचम्) the word चटका also will take ऐरक्—in चपत्यार्थे। So चटका or चटका + ऐरक् (चपत्यार्थे) gives चाटकैरः। But this affix elides to denote a female issue. Thus चटकायाः or चटकस्य चपत्यं स्त्री gives चटका with the elision of the affix ऐरक्.—The word चटका then takes टाप् (वा) in the feminine, because it is listed with words अज etc i.e. अजादि words; compare the sūtra “अजाद्यतष्टाप्”।

भित्त—। सूत्रे स्त्रीलिङ्गग्रन्थस्यमतस्यम्, अत आह वार्तिककारः—“चटक-
स्तेति वक्तव्यम्”। ततः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चटकाशब्दादपि चपत्यं ऐरक्
प्रत्ययः स्यात्। किञ्चात् तद्धिते अचानादराचो ह्रस्विः। चटका + ऐरक् = चाटकैर।
अपत्यं तु तस्य ऐरक्—पत्ययस्य लुक् स्त्रीम्। ततः स्त्रीलिङ्गे अजादित्वात्
टापि घटि चटका रतिः॥

११७५। गोधाया ढक् ॥ ४।१।१२८॥

दौ—। गौधेरः। शुभ्रादित्वात् पठे ढक्। गौधेयः।

The word गोधा takes the affix ढक् in the sense of चपत्य।
—Thus गोधा + ढक् = गोधा + एम्, र = गोधा + एर (with elision of य by

“लोपो व्योञ्छि”) = लोपेय (with आलोप and आदिह्रस्वि). The word being read in the पञ्चादि list takes टक् (एय) as well giving गौषेयः ।

मित्र—। गौषेय—‘द्रक् प्रत्यये पञ्चादिने ‘लोपो व्योः’ इति वलोपः, निष्ठादिह्रस्विरिति भावः”—(वाचस्पतीनाम्) ।

११२६ । आरगुदीचाम् ॥ ४।१।१३० ॥

दी—। गौधारः । रक्ता सिद्धे आकारोच्चारणमन्वतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडार । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

According to Professors in the North (northern part of India) the word गौषा takes the affix आरक् also (in अपत्यादि) yielding गौधार (किञ्चात् आदि ह्रस्विः) । Now this form गौधार may be got by the affix रक् only, then why do these professors say आरक् here ? They say आरक् to affix it to other words as well. Thus with आरक् we get जाडार and पाण्डार in the sense of जडस्यापत्यं and पण्डस्यापत्यम् ।

मित्र—। अदीचाम् आचार्याणां भवे गौधारद्वयं अपत्ये आरकप्रत्ययोपि स्यात् । गौधार इति । यद्यपि अत्र रक्ता एव इह्रस्विः स्यात्, तथापि अन्यथादत्तमन्वदेभ्यः विधानार्थम् ‘आरक्’ इति प्रत्ययोप्युच्यते । एवं जाडारः, पाण्डारः इत्यादि सिध्यति । रक्-विधौ एवमादिषु आकारो न श्रूयते ।

११२७ । सुद्राभ्यो वा । ४।१।१२१ ॥

दी—। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च सुद्राः ; ताभ्यो वा टक् । पक्षे टक् । काणेरः—काणेरः । दासेरः—दासेयः ॥

Words signifying deformity in limbs and characterlessness in the females take optionally टक् in the अपत्यादिभ्यः ; optionally we get टक् as well. Thus काण्याअपत्यम् = काणी + टक् =

काण् + एय र (with ईलीय by "यस्येतिच") = काचिरः (with यलोप by "लोपो योवशि") ; optionally काचोयः with ठक् (एय), similarly we get दाघी + ठक् = दाचिरः and दाघी + ठक् = दाचोयः ।

नित—। "ठक् चतुर्वर्त्तते, न चारक्" अत आह "वा ठक्" । पक्षे तु ठक् स्यादेव । आ कुद्राः इत्यपेक्षायामाह—“अन्नहीना मीलहीनाश्च कुद्राः” । मीलहीनाः = सङ्गुमिहीनाः धर्महीनाः वा । तथा च कामिका “कुद्रा अन्नहीना धर्महीनाश्च” । “अविशतुं का अन्नहीना वा कुद्राः” इति भाष्यसमि चतमानम् । “अन्येभ्योऽप्येव तदाभिधायिनः स्तोत्रिणाः प्रकृतयो निर्दिष्टवर्त्तन्ते”—अतश्च सूत्रे “कुद्राभाः” इति स्त्रीलिङ्गपरनिर्देशः ॥

११३८ । पितृष्वसुञ्जण् । ४।१।१२१।

दी—अलोऽपवादः पैतृष्वस्त्रीयः ।

The word पितृष्वसु takes ण् in the sense of अण् । This rule bars अण् due after it.

नित—। मातृहीनामन्वात् 'पितृष्वसु'—अपदान् अपत्यं अशि माते अनेन कृष् प्रत्ययो विधीयते, अत आह “अलोऽपवादः” । पितृष्वसु + ठक् = पितृष्वसु + एय (ठकारस्य ईयादेशः),—(य्—इच्छात् आदिह्रस्विः) = पैतृष्वस्त्रीयः ।

११३९ । ढकिलोपः ४।१।१२२॥

दी—। पितृष्वभ्ररभ्रास्य लोपः स्यात् ढक् । अतएव ङापकात् ठक् । पैतृष्वसेयः ।

The base पितृष्वसु has its final (सु) elided when ठक् follows after it (in अपत्यं) ; from the making of this rule it is thus inferred that the word पितृष्वसु will optionally take ठक् as well (अपत्यं), yielding पितृष्वसु + ठक् = पितृष्वसु + एय (अन्तरलोप) = पैतृष्वसेयः ।

नित—। अपत्यं पितृव्यशब्दात् ढक्किति अन्त्य—ऋकारस्य लोपः स्यात् ।
अन्त्यादिषु सुवकारवचनात् पितृव्यशब्दात् अपत्यं उन्नि प्राप्ताः (“कुम्भादिभ्यस्तेति” ?)
इति कश्चित्तम् ।

११४० । मातृषुसुय ॥४१॥११४॥

दी—। पितृषुसुयदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृषुसुयः—
मातृषुसुयः ।

All that are enjoined after the word पितृषुसु in the sense
of अपत्य, are to be enjoined after the word मातृषुसु also. That
is ङष्, and ढक् (with elision of अन्त्य—ऋकार) are due after
मातृषुसु also (अपत्य) । Thus we get मातृषुसुयः (with ङष्) and
मातृषुसुयः (with ढक् and अन्त्यालोप) ।

नित—। पितृषुसुशब्दात् षट्कम् अपत्यं तत् मातृषुसुशब्दादपि भवति यथा—
ङष्, प्रत्ययो, ढक्, प्रत्यय इति अन्त्यालोपश्च इत्यर्थः ।

११४१ । चतुष्पादो ढक् ॥४१॥११४॥

११४२ । डे लोपोऽकदूवाः ॥४१॥११४॥

दी—। कदुभिजस्य डवर्यन्तस्य भस्य लोपः समात् डे
परि । कामण्डलेयः । कामण्डलुशब्दः चतुष्पादजातिविशेषः ।

Words denoting four-footed animal takes ढक् in the
sense of अपत्य । And a word ending in डवर्य excepting कदु,
and becoming a “भ” (see “वचिभम्” ante) at the same time,
elides its final ङ when the affix (or suffix) ढ follows. Thus
कामण्डन् (which denotes a four-footed variety of creature) +
ढक् (एय) = कामण्डन् + एय (final ङ eliding by this rule) = कामण्डयेयः
(with ढक्) ।

नित—। सुजना । अथ कामण्डलुशब्देन जलसिचनमात्रं न निर्दिश्यते, किन्तु
वाचित् चतुष्पाञ्चालिर्देव सञ्चालते, ततश्च “चतुष्पाञ्चाली टञ्” इति सूत्रमत्र प्रवर्तते ।

११४३ । ऋध्यादिभ्यश्च ४।१।१३६ ॥

दौ—। एभ्यो टञ् सप्तात् । अण्—टकोरपवादः ।
गाद्वैयः । मितयोरपत्वम्, ऋधराणि प्राप्ते टञ्—

Words of रटि—class take टञ् in the sense of चपत् । Now
words of the रटि class read अगस्ति and मितयु which are names
of sages, so अण् by the rule “रूप्यत्वञ्”—is due after these
(in चपत्) and टञ् to other words of this class by ‘इतयामिजः’
was due; but this rule bars both these अण् and टञ्, to
words i.e. all words mentioned in this class. Thus रटि + टञ् =
गाद्वैयः । Then in मितयु + टञ् (in place of रटिवाचक अण्), we
look forward for its special formation—

मित—। “रटि, कृटि, इलि, बलि, कुटि, चजवलि, अगस्ति, मितयु—एते
रट्यादयः । अत आत्वयोः ऋधिलादृष् प्राप्ते, अन्तेभ्यश्च ‘इतयामिजः’ इति टञ्,
प्राप्ते” (वाल्मीकीयस्य) । टञ् यु उभयोरपत्वयोः प्रतिषेधः, अत आह—“अण्
टकोरपवादः” । इदमप्यथ आर्त्तव्यम्—“सकृत्प्रवृत्ता मनुष्यादिरपि रटिः, न तु
गौरिव, ततश्च” चतुष्पाञ्चालः इत्यनेन न प्रातिः—(वाल्मीकीयस्य) ॥

११४४ । केकयमितयुपलयाणां यादेरियः ॥७।३।२॥

दौ—। एवां यकारादेरिय् आदेशः सप्तात् जिति णिति
किति च तद्धिते परे । इति द्रयादेशे प्राप्ते—

These words (i.e. केकय, मितयु and प्रलय) take इत् before their
यकार when a तद्धित affix dropping क्, च or क follows. Thus
केकय + चञ् (अथर्व) = केकैवी (with द्रयादेशः); प्रलय + चञ् (तत आगत

इत्यर्थे) = प्रागेवः and निवयु + कञ् = निवइय् + कञ्—this being the case now we further look ahead—

नित—। सुगमा ॥ “निववीरपथ” —उञि, एवादिषु निवयु + एवइति स्थिते ‘वीरुष’ बाधित्वा अनेन इयादिषु सति ‘आइगणे’ नैवयेव इति ‘प्रागे सति’ (बाधसंशोभमा) —आइ—

११४५ । दाक्षिनायन-हास्तिनायन-आयर्वणिक-जैमिनि-वासिनायनि—भूषइत्य—धैवत्—सारव—ऐस्वाक—मैत्रेय—हिरण्ययानि । ६।४।१७४ ॥

दी—। एतानि निपात्यन्ते । इति—युत्तोपः—मैत्रेयः । मैत्रेयी ।

These words are irregularly formed. Thus ‘यु’ of निवयु does not take इय before it by the preceding rule, but यु altogether slides by this rule and then we get निव + कञ्, (एय) = नैवयेवः (whose fern. is नैवयेवो) । Its dual is नैवे यौ and for its plural we look forward—

नित—। अत्र काशिकावृत्तिर्द्वया—“दक्षिन् इक्षिन् इत्येतां नडादिषु पठ्यते । नवीरायने परतः प्रकृतिभाषो निपात्यते । केषाञ्चित् ‘इक्षिन्’ इति नडादिषु न पठ्यते । तेषामतएव निपातनात् फणपिभवति । दक्षिणापत्यं दाक्षिनायनः । इक्षिनीपत्यं हास्तिनायनः । अथर्वन् इति वसुधादिषु पठ्यते, अथर्वया प्रोक्तो यन्मोपि उपचारात् अथर्वजित्पठ्यते । तमधीति यः स आथर्वयिकः, इके प्रकृतिभाषो निपात्यते । जिह्वागित्तिरि श्वादिषु पठ्यते । तस्य द्वे परतः प्रकृतिभाषो निपात्यते । जिह्वागि-
नीपत्यं जैमिनिवः । वाणिनीपत्यम्—‘उदीर्षा इहान्—‘इति किञ् । तत्र प्रकृतिभाषो निपात्यते—हास्तिनायनिः । [अत्र ‘वाणिनायनि’ इयापि पाठो दृश्यते] ।
शृण्वङ् धीङ् इत्येतयोः षञि, तपः तकारादिषु निपात्यते । शृण्वोभाषः =
वीरकृत्यम् ; धीवर्नामाषो धैवत्यम् । ‘इन्द्रलोचिष्वलीः’ इति यत्तत् तत् भातुप्रत्यये

एव इति धीषष्ठी वातं च इवात्र न भवतातो 'धीषष्ठौ' तत्त्वं निपातयते । सारव इति सरव् इतोतस्य ऋषि परे यादेशो निपातयते । सरव् + मव् = सारवमुदकम् । ऐध्वाक इति खरसर्वनामा एकासुत्या पठ्यते । ततः अयमाधुदातः अनीदातस्य निपातयते । इत्याक्षोरपतां जनपदस्यद्वात् 'अवियादव्' इत्यात्, ततः सकारलोपी निपातयते—ऐस्वाकः । वा—इत्याक्षुष जनपदेषु मवः 'क्षीमधादव्' इत्याच् + सकार-लोपश्च ॥ मैत्रेय इति मित्रयुज्यस्य गृष्टाद्विप पठ्यते, ततः ढमि कृते पूर्वसूत्रे च यादे-रियादेशापवाको युज्यक्षीपी निपातयते । मित्रयोरपतां—मैत्रेयः" ।...“हिरण्यस्य विकारार्थे मयटि चकारात् यकाराकारलोपीपः” । हिरण्यस्य विकार इति हिरण्यस्य, तथाच भट्टिः “हिरण्ययो सालकनेव जज्ञम” ॥ मैत्रेय—शब्दस्य बहुवचने कथं दर्शयितुं सूक्ष्मपठ्यमाति—

११४६ । यस्मादिभ्यो गोत्रे ॥२॥४६३ ॥

दी—। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुवचने न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ।

The अपत्यप्रत्यय (having ref. to some गोत्र) is elided after words of the यस्म class, if plurality due to अपत्यप्रत्यय is signified but not in the feminine. Thus we got मित्रयवः in the plural of मित्रयु replacing the base मैत्रेय (with the elision of अपत्यप्रत्यय सच्, for बहुवचने due to अपत्यप्रत्यय is meant here).

नित—। “नेद् दृक्प्रत्ययविकारण्यम्, किम् चटाध्यायाः द्वितीयाध्यायगत-मेव । अतीत गोत्रशब्देन प्रवाराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रं गृह्यते इति प्रागुक्तम्, अत्र आह “एभ्यः अपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्” इत्यादि ॥ यस्मादिभ्यो यथा—यस्क, लुक्, दृक्, अयःस्व, दशमर्त्त, सशमन, कन्वल, चार, वहिर्वाग, कर्माडक, पश्चाडक, पिथीजङ्ग, यक्षसङ्घ, विप्रि, अजबसि, कुट्टि, मित्रयु, रवीजुष्ट, अङ्गारव, चस्वाव, कटुक, मयक, पुष्करसद, विषपुट, उपरिमैखक, क्रीटमान, क्रीटुपाद, क्रीटुमाव, शीर्षमाव, खपर, पदक, यथुक्, भवन्दन, भञ्जि, भञ्जि, भञ्जित, भञ्जित ।

११४३ । अति-भृगुकुत्स-वशिष्ठगोतमाङ्गिरीभ्यश्च ॥२॥४॥६५

दी— । एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्ययः, भृगवः, कुत्साः, वशिष्ठाः, गोतमाः, अङ्गिरसः ।

The गोतप्रत्यय i.e. गोताप्रत्यय after the words अति, भृगु, कुत्स, वशिष्ठ, गोतमा and अङ्गिरस्, slides when plurality due to गोतप्रत्यय is denoted but not in the fem. Thus we get अत्ययः etc. with elision of अपत्यप्रत्यय i.e. टक् etc. here

नित— । 'गोत्रे' इति 'बहुषु तैर्वास्त्रियाम्' इति च अनुवृत्तिसत्वात् भट्ट—
एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् स्यात् इत्यादि । अतिशब्दात् "इत्यानिजः" इति अपत्यो
टक् प्रकृतः, तस्य चमेव लुक् । इतराणां च्छयस्यो लुक् बहुषु । लुक्तिरिति
आदिहृद्विनिवृत्तिः इति वाल्मनीयम् ।

११४८ । वज्रच इजः प्राच्यभरतेषु ॥२॥४॥६६ ॥

दी— । वज्रचः परो व इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च
वर्त्तमानस्यास्य लुक् स्यात् । पद्मागाराः । युधिष्ठिराः ।

The affix इज् (अपत्यप्रत्यय) coming after a word having many vowels (बहु अच्) elides in the plural if the word denotes either a प्राच्यगोत्र or a भरत बीज (descendant of Bharata). Thus पद्मागारस्य अपत्यानि इति पद्मागाराः (with elision of इज् in the बहुवचन due to अपत्यप्रत्यय) [and this word denotes a प्राच्यगोत्र] । युधिष्ठिरस्य अपत्यानि इति युधिष्ठिर + इज् (वाङ्मादि इज् in supercession of अच् etc. and so on) = युधिष्ठिराः (with elision of इज् in the plural for the word denotes one of भरतबीज) । In एकवचन the forms are—पद्मावारिः and युधिष्ठिरिः ।

नित— । सुवना— ॥

११४८ । न गोपवनादिभ्यः ॥२॥४॥६७॥

दी—। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणो-
यम् । गोपवनाः । शैथनाः ।

The गोत्रप्रत्यय after words of the गोपवन् class does not elide if बहुव due to अपत्यप्रत्यय is denoted. Words गोपवन् etc are to be found within the विदादि list (which see ante); thus we get गोपवनाः etc in the plural.

नित—। गोपवनादिभ्यः विदादित्वात् अस्मि सति “एवमथोय” इति अपत्य-
कृतबहुव लुकि प्राप्ते चाह—एभाः गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ।

११४९ । तिककितवादिभ्यो हन्ते ॥२॥४॥६८॥

दी—। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् हन्ते ।
तैकायनश्च कैतवायनश्च—“तिकादिभ्यः फिञ्” (सूत्र ११३८),
तस्य लुक् । तिककितवाः ।

In a द्वन्द्व compound of words—तिक, कितव etc (i.e. of words of this class as will be found here) the गोत्रप्रत्यय will elide if बहुव due to the प्रत्यय is conveyed. Thus तैकायनश्च कैतवायनश्च will give with elision of फिञ् by this rule—तिककितवाः । The फिञ् (वायन) after both the words elide, for we have सप्तमी in the word हन्ते (including both or all members of the द्वन्द्व compound).

नित—। सूत्रे ‘हन्ते’ इति सप्तमीनिर्देशात् हन्ते जायते—यत् हन्ते अटिक्-
माचान् सप्तम्यप्यहोव फिञः लुक् स्यात् । अत चाह—तैकायनश्च कैतवायनश्च
इति तिककितवाः ; यथो यथा—तिककितवाः वक्त्रघण्टोरवाः, उपकलनकाः,
मृगकलनकाः, यकनश्चरुपरिपक्वाः, उज्ज्वलज्वाः, कचकचान्मसुखाः, उत्तरव्यलङ्घटाः,
कुम्भाजिनकाचसुन्दराः, अग्निविषदक्षीरवाः ।

११५१ । उपक्तादिभ्योऽन्त्यतरस्यामहर्द्वे । २।४।३८ ॥

दी— एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य वृद्धत्वे लुब्धा स्यात् इह च
अवृद्धे च । औपकायनाच्च लामकायनाच्च—“मङ्गादिभ्यः फक्”
—तस्य लुक् = उपकलमकाः, औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्र-
कपिष्ठलाः—भ्राष्ट्र, किकापिष्ठल्यः । उपक्ताः—औपकायनाः ।
लमकाः—लामकायनाः ।

The नोदप्रत्यय after words of the उपक्तादि class optionally
elides in वृद्धवचन, whether they enter or does not enter in a
द्वन्द्व compound. Thus in द्वन्द्व compound and denoting plurality
due to गोत्रप्रत्यय, we have optionally उपकलमकाः (with प्रत्ययलोप)
and औपकायनलामकायनाः (without elision of गोत्रप्रत्यय i.e., फक्
due by the rule “मङ्गादिभ्यः फक्”) । In भ्राष्ट्र, किकापिष्ठल्यः we have
अपत्ये इत् and so there is optional elision of the प्रत्यय in वृद्धवचन
and in द्वन्द्व । These words are also read in the उपक्तादि class—
hence this rule applies. Without इत् we get उपक्ताः—औपकायनाः
etc. (with optional elision of फक् etc in the वृद्धवचन) ।

नित— । चकारानुवर्तमानात् आह—इह च अवृद्धे च । एवं इह वैकल्पि-
कलुकि सति—उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्र, किकापिष्ठल्यः
इत्येव इत् लो वा लुक् स्यात् । अवृद्धे उदाहरणं यथा—लमकाः लामकायनाः ।
उपक्ताः—औपकायनाः—इत्यादि । मङ्गादिभ्यः, गोभ्यः ॥ उपक्तादिभ्यः—उपक,
लमका, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृणाजिन, कृष्णतन्त्र, वृद्धारक, चाङ्गारक, मङ्क,
उदङ्क, मुष्मायुक्, चवम्भक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मधुरकर्ण, श्वरीजङ्घ, शलाघल,
पतञ्जल, पद्मल, काष्ठेपि, कुलीतक, काशकृन्ध, निदाच, कलश्रीकण्ठ, दामकण्ठ,
कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, कटिरक, अधिरक, जलुक, अनुलोभ, अनुपद

प्रतिबोध, चयनत्व, प्रदान, अगमिष्ठित, कामक, चटारक, लोकाध, कमन्दक, पिश्रुलक
 यणं क, मधुरकार्ण, महाच, कवन्तक, कमन्तक, कदांमन्त, दासकण्ड ॥

११५२ । आगस्त्य कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥३॥४॥७॥

दी— । एतयोरवयवस्य गोदापत्वप्रत्ययस्य अणो यञञ्च वङ्गस्य
 लुक् स्यात्, अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ग्रहम्—
 “अगस्ति”, “कुण्डिनच्”—एतौ आदेशौ स्तः । अगस्तयः—
 कुण्डिनाः ।

The लोवप्रत्ययः (i.e., गोदापत्वप्रत्यय) अण् and यञ् which res-
 pectively form part of the words आगस्त्य (i.e. अगस्त्य (अवि)+अञ्,
 =आगस्त्य) and कौण्डिन्य (i.e. कुण्डिन+यञ् (गर्गादि)=कौण्डिन्य) slide
 in the वङ्गचपन, and then in place of the rest portion of these
 bases we in order get the आदेशः—अगस्ति and कुण्डिन i.e.,
 after elision of अण् of आगस्त्य and of यञ् of कौण्डिन्य, these bases
 are gradually replaced by अगस्ति and कुण्डिन respectively.
 Hence finally we get अगस्तयः and कुण्डिनाः in the plural.

नित्— । “आगस्त्य शब्दात् अण्यथोलुक् । प्रकृतिः अगस्ति—आदेशः
 कौण्डिन्यशब्दः गर्गादियञन्तः—वङ्गत्वं यञो लुक्, प्रकृतिः कुण्डिनादेशम्”
 —(वाचस्पतीरमा) ।

११५३ ॥ राजश्शशुरादयन् ॥४॥१॥२७॥

दी— । “राज्ञो जातादेवेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

११५४ ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥६॥४॥१६८॥

दी— । यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्, न तु
 भावकर्मणोः । राजन्तः । शशुर्याः । जातिप्रधानात् शूद्रादौ
 उत्पन्नो—राजनः ।

The bases राजन् and वयस् take the तद्धित affix यन् in the sense of चपत्य, and then the varttika restricts that राजन् takes यन् in the sense of जाति (i.e. kingly class) only. Now the next rule says that a base ending in अन् remains unchanged when a तद्धित beginning with य follows but not in the sense of भाव or कर्मन् । Thus राजन् + यन् = राजस्य (the चपत्य base राजन् remaining unchanged, for यादिप्रत्यय i.e. यन् follows here). Similarly वयस् + यन् = वयस्य । As the sūtra enjoins यन् after राजन् in the sense of जाति, so one horn of a चतुर्थ king but in a युद्ध or any one else, then with अच् we get राजन् + अच् = राजनः । But in राजन् + अच्, the rule "नस्तद्धिते" (i.e. अन्तस्य भक्ष्य टि. लोपः स्यात् तद्धिते) is to enjoin टि-लोप in राजन् and we look forward—

नित— । राजन्वृज्झात् वयस्यश्चात् च अपनेय यन्—प्रत्ययो विधीयते । ततः वार्तिककारः राजन्वृज्झात् ज्ञाताधेय यन्प्रत्ययं विजिगृह्णति—"राज्ञो ज्ञाताधेय" इति । प्रकृते राजन् + यन् इति स्थिते आह—"यादौ तद्धिते परे अच् प्रकृत्या स्यात्" इत्यादि । एवम् राजस्य, वयस्य इति । भावकर्मयोगात्—राजन् + यच् = राजस्यम् (अच् अन् प्रकृत्या न स्यात् भावकर्मयोगेव यच् प्रत्ययस्य विहितत्वात्) । अत्र वार्तिक-वर्णनं 'जातिवृक्षणात्'—राज्ञः युद्धादी य अन्पत्र स राजनः एव । राजन् + अच् इत्यात्र "नस्तद्धिते" इति टिलोपे प्राप्ति आह—

११५५ । अन् ॥३॥४॥१६७ ॥

टी— । अणि अन् प्रकृत्या स्यात् इति टिलोपोन । 'अभाव-कर्मणोः' किम् ? राज्ञः कर्म भावो वा राजस्यम् ।

The चपत्य base remains unchanged i.e. its टि—portion ("अचोऽन्त्यादि टि.") does not slide when the affix अच् follows. Thus in राजन् + अच् there is no टिलोप by "नस्तद्धिते" and we get

राजनः with प्रकृतिभाव by this rule ; why do we say भावजनयोः in the sūtra ? Witness राज्यम् with यच् (by “यस्यान् पुरोहित्तादिभ्यो यच्”)—here there is no प्रकृतिभाव for य comes in the sense of भाव and जर्भ (see the rule “ये चाभावजर्भयोः”) ।

मित—। सुवभा ॥

११५६ ॥ संयोगादिश्च ॥६॥४॥१६६ ॥

दी—। इन् प्रकृत्या स्यात् अणिपरे । चक्रिणीऽपत्यं चाक्रिणः ।

Similarly the इन् base (base ending in इन्) but having a conjunct letter before the इन्, remains unchanged (without टि-सौप्) when अण् follows. Thus चक्रिन् + अण् = चाक्रिणः (without टि-सौप्) + and here “च” is the conjunct letter before इन् ।

मित—। संयोगादिः इन् प्रकृत्या स्यात् अणि परे इति सूत्रार्थः । “इन् अपत्यमपत्ये” इत्यावः ‘इन् अणि’ इति, “प्रकृत्योकाच्” इति सूत्रात् “प्रकृत्या” इति चाहुवर्धते । ततः चक्रोऽर्चो लभ्यते । अनन्तं सुगमम् ॥

११५७ ॥ न मपूर्वोऽपत्ये ऽवर्मणः ॥६॥४॥१७० ॥

दी—। मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यात्अपत्ये अणि । भाद्र-
सामः । ‘मपूर्वः’ किम् ? सौत्वनः । ‘अपत्ये’ किम् ? चर्मणा
परिवृतः चर्मणो यवः । ‘अवर्मणः’ किम् ?—चक्रवर्म-सोऽपत्यं
चाक्रवर्मणः । “वा हितनाम्न इति वाच्यम्” (वार्तिकं)—हित-
नाम्नः अपत्यं हितनामः—हितनामनः ।

A base ending in अन् but preceded by “म” does not remain as usual but slides its टि-portion, when अण् in the sense of अपत्य follows. Thus भाद्रसामन् + अण् (अपत्ये) = भाद्रसाम

(with टि खीप) । Why do we say मपूर्ः in the sūtra ? Witness सुखन्: अपत्यम् = सुखन् + चच् = सौख्यन्: with प्रकृतिभाव i.e. without टिखीप, for here चच्नन् word सुखन् has no “न” before its चन् portion. Why do we say अपत्यं in the sūtra ? Witness चार्मचः रचः with प्रकृतिभाव, for here चच् has sense of चनपत्यः । Why again do we say अवर्मचः here ? Witness चक्रवर्मचः + चच् (अपत्यं) = चाक्रवर्मचः with प्रकृतिभाव in अपत्यं चचि, for the sūtra enjoins this in the case of वर्मच by saying “अवर्मचः” । The base हितनामन् though has न preceding चन्, still will optionally remain as usual (प्रकृत्या) when अपत्यं चच् follows ; thus हितनामन् + चच् (अपत्यं) = हितनाम (without प्रकृतिभाव) and हितनामनः (with प्रकृतिभाव) ।

नित— । “अणि चन् प्रकृत्या स्यात्”—इत्यस्य प्रतिप्रसवमाह “मपूर्ः चन् प्रकृत्या न स्यात् अपत्यं चणि” ॥ भाट्टस्यानः—अतः अनः मपूर्त्वात् न प्रकृतिभावः ॥ सूत्रे “मपूर्” —कथनात्, ‘सौख्यन्’ इत्यसं मपूर्त्वात्मावात् प्रकृतिभाव एव ॥ सूत्रे “अपत्यं” इति विशिष्याभिधानात् ‘चार्मचो रचः’ इत्यत्र अपत्यार्थत्वाभावात् प्रकृतिभाव एव ॥ सूत्रे पुनर्य ‘अवर्मचः’ इति कथनात् ‘चाक्रवर्मचः’ इत्यसं वर्मच-शब्दसत्वात् प्रकृतिभावः ॥ “न मपूर्ः” इति प्रतिषेधे प्राप्ते चार्तिकमुपन्यस्यति—‘हितनामन्-शब्दस्य अपत्यं चणि प्रकृतिभावो वा स्यात्’ इत्यर्थः । एवम् हितनामन् + चच् = हितनामः (प्रकृतिभावी न), हितनामनः (प्रकृतिभावः) ॥

११५८ ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥६१४।१७१॥

ही— । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ‘ब्राह्मः’ इति निपात्यते चनपत्ये चणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ—अपत्ये जातावणि ब्रह्मचः टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मचः । अपत्यं किम् ? ब्राह्मी औषधिः ।

From the wording of the sūtra ब्राह्मः चजाती, the meaning is that the word ब्राह्म is got. with चञ् and टिलोप when जाति (चपत्य) is not meant (cp. "जातावपत्ये निषेधः"). But how then are we to get the form ब्राह्मी (in अनपत्य but जाति) and ब्राह्मच (with चञ् in the sense of जाति and चपत्य)? So Bhattoji says that we are to divide the sūtra thus—(i) "ब्राह्मः" i.e. ब्राह्म is allowed and irregularly formed with चञ् in the sense of अनपत्य (not descendent),—ब्राह्म' इवि; ब्राह्मः स'स्कारः, ब्राह्म' सरः, ब्राह्मी औषधिः etc. or in the general sense of चपत्य (but not in the sense of जाति) as ■■■■■: गारदः; comp. "ब्राह्मण्योऽपत्येऽनपत्ये चैवते" Kaiyata. Then as (ii) जाती—(चपत्य), the word ब्रह्मन् does not elides its टि—portion when the affix चञ् follows yielding ब्रह्मचः चपत्य (जातिः) = ब्राह्मचः। why do we say चपत्य here? —Witness ब्राह्मी औषधिः where there is टिलोप for अनपत्य जाति is meant.

मित—। ब्राह्मः चजाती इति सूत्रच्छेदः। चजाती = न तु जाती (अपत्ये) ; जातावपि ब्राह्मण्यस्य निपातान् पञ्चान्तरे ब्राह्मण्य स्यस्य च साधनं दर्शयितुमाह—
 "योगविभागः अत्र कर्तव्यः" इति। "ब्राह्मः" इति एकं सूत्रम्—तदर्थोपस्था,
 ब्राह्म इति—अनपत्ये, अपि निपात्यते। तच्च जाती—यथा ब्राह्मी औषधिः ; चजाती च—यथा ब्राह्म' इवि; इत्यादि। तथा भाष्यम् "ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये चजाती इति"। ..... "या जातिय नापतां ब्राह्मी औषधिरिति"। ..... "जाती" इति द्वितीयं सूत्रम्—अत्र "अपत्ये" इत्यनुवर्तते ; अर्थो यद्यः—जातो अपत्ये अपि ब्रह्मण्यस्य टिलोप न स्यात्। ब्रह्मचः अपत्यम् इति ब्रह्मन् + चञ् = ब्राह्मचः। अत्र 'जाती, अपत्ये' इति वयमाह, अनपत्ये जाती तु—ब्राह्मी औषधिः इति। सर्वभूतत् योगविभागस्य फलम्। पूर्वसूत्रात् "अपत्ये अपि प्रकृत्या न स्यात्" इति अनुवर्तनात् अ.ह—अपत्ये जाती ब्रह्मचक्षिणोपी न स्यात् इति। योगविभागस्तु काश्चिद्व्याप्त्य अपि "योगविभागी च क्रियते। ब्राह्मण्यस्य निपात्यते। अपत्ये

आतावधि न भवति"—। सर्वमेतत् भाष्यसम्मतम् । "ब्राह्मजो जादौ" इत्यपि धृत्वाः
सन्नाहति । अर्थश्च योगविभागेन पूर्ववदेव ।

११५८ । औक्षमनपत्ये ॥ ३१४।१७३ ॥

दी—। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम् पदम् । अपत्यं
किम् ?—उच्छोऽपत्यम् = औक्षः ।

टि-लोप is irregularly enjoined to the word औक्ष formed
with अच् but not in the sense of अपत्य । Thus we get
औक्षम् पदम् (with टिलोप) । This sūtra bars the rule "अच्"
which enjoins प्रकृतिभाव to अन्त्य words when अच् follows.
Why do we say अनपत्ये in the sūtra ? witness उचन् + अच्
(अनपत्ये) = औक्षः (without टिलोप) । But the question is—how do
we get उचन् + अच् = औक्षः (with अच्-लोप) and not औक्षण (with
प्रकृतिभाव), and hence we look ahead—

मित—। सूत्रमिदम्—"अच्" इति प्रकृतिभावस्य अपवादः । स च अपवादः
"अनपत्ये" एव । अनपत्ये तु प्रकृतिभावः स्यादेष । एवमुक्तः अपत्यान् इत्यात्र
उचन् + अच् = औक्षः । अत्र कथम् अच्-लोपः, न तु प्रकृतिभावः—अतः
सूत्रानुसृत्यैव सति—

११६० । अपूर्वोऽन्धृतराक्षामणि ॥ ३१४।१६५ ॥

दी—। अपूर्वो यः अन् तस्य, इनादेश भस्य अतः लोपः
अणि । औक्षः । ताक्ष्णः । भ्रीणन्नः । धृतराक्षोऽपत्यं धातुं राक्षः ।
'अपूर्वः'— इति किम् ? सान्नोऽपत्यं सासनः । अणि किम् ?
ताक्ष्णः ।

The (उपस्) च elides when the तद्धित affix अच् follows, of
bases ending in अच् but having 'च' preceding, of bases ending

in इन् and of the base इतनेजन् । Thus उत्पन् + च् = चीप् (with चलोप); similarly we get ताप्, जीप्, मार्जन्, वस्त्रोप् । why do we say 'वपूर्व'— in the sūtra? Witness सामन् (without चलोप), for here 'म' precedes चप् । [Note that in सामन्, the rule "न मपूर्वोऽपत्य" (1157) does not apply for this rule requires प्रकृतिभाव निर्दिष्ट in जाति only]; why do we say चप् here? witness ताचप् (with तच्च् + च् enjoined by the rule "सिनाल्लक्षणेकारिभ्यश्च")—here there is no चलोप though चन् has 'म' preceding it; for here the affix is not चप् but च् ।

नित्— । "चलोपोऽनः" इति सूत्रस्य वर्तते । भाषिकारः अलोपः, अत आह— "वपूर्वो यः चन् तस्य इत्यादेश मस्य अतः लोपः स्यात् चप्" । सूत्रे वपूर्वमप्यनात् मपूर्वस्य चलोपो न स्यात्—ततः सामन् इति । [अथ 'न मपूर्वोऽपत्योऽवर्ज्यः' इति प्रकृतिभावनियेधो न स्यात्, येन स नियेधो जात्यादेश इति शकितं भवति] ॥ 'चप्' परे एवनिघ्नः, अतः 'ताचप्' इत्यत्र अण-प्रत्यये सति चलोपो न स्यात् ॥

११६१ । अत्राद्वयः ॥ ४।१।१३८ ॥

दी— । 'चत्रियः' । जातौ इत्येव । चात्रिरम्यः ।

The word चात्र takes the affix च् (च) in the sense of अपत्य and जाति । Thus चत्र + च् = चत्रियः in the sense of जाति (and अपत्य) । Otherwise the form is चात्रि i.e. 'one born from a चत्रिय in a यज्ञ ।

नित्— । चत्रात् यज्ञादी जातः चात्रिः, न तु चत्रियजातिः ॥

११६२ । कुलात्पः ॥ ४।१।१३९ ॥

दी— । कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे 'वपूर्वपदात्' इति लिङ्गात्—आव्यकुलीनः ।

The word कुल takes the affix ख (खे) in the sense of अपत्यः । From the word 'अपूर्वपदात्' in the following rule, we infer that कुल also takes ख (तद्धिते) when final in a word. The use of the epithet अपूर्वपदात् in the next rule qualifying "कुलात्", shows that there was प्राप्ति of ख to कुल having पूर्वपद as well. Hence Bhattoji says "तदन्तादपि—उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात्' इति सिद्धात्" । Thus we get both कुलीन and आत्मकुलीन with ख (तद्धिते) ।

नित— । अपत्यं कुलशब्दात् ख-प्रत्ययः स्यात् । खस्य ईनादेशः इति चक्रे प्रकम् । "समासप्रत्ययविधौ" तदन्तविधिविधेयात् कुलान्तात् शब्दात् कश्च खः स्यात् ? इत्याक्षीतरमाह—उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात् कुलात्' इति कथनात् प्राप्यते यदत्र सूत्रे कुलान्तात् शब्दादपि खप्रत्ययस्य प्राप्तिरासीत् । ततश्च आत्मकुलीनः, सहाकुलीन इत्यादि सिध्यति ।

११६३ ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्याम् यङ्-ढक्ञौ ॥४॥११४०॥

टी— । 'कुलात्' इत्यत्रैव । पक्षे खः । कृत्त्यः, कौलीयकः, कलीनः । 'पद' ग्रहणं किम् ? बहुकुलात्—बाहुकुलीयकः—बाहुकुलीनः ।

The base कुल having no पूर्वपद preceding it optionally takes यत् and ढक्ञ् (यवञ्) ; in the alternative ख also comes in. Thus कृत्त्य (with यत्), कौलीयक (with ढक्ञ्) and कलीन (with ख) । Why do we say 'पद' in अपूर्वपदात् in the sutra ? Witness बहुकुल with बहुच्—प्रत्यय before the word कुल ; now here बहुच् (बहु) not being a पद but a प्रत्यय only by the rule "विभाषा सुप्." —कुल is no longer preceded by पूर्वपद, so the rule even now applies and we get बहुकुत्त्य, बाहुकुलीयकः, and बाहुकुलीनः ।

मित—। पूर्वपदरहितान् कृत्प्रत्ययान् यत्, ढक् भवतः । पक्षे यच्चाप्रायः खः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद'—यद्व्याप्तम्, "विभाषा सप्तः" इत्यनेन बहुवृत्तप्रत्ययस्य च पदत्वविरहान्, बहुवृत्तान् अपि यत्—ढक्, —यत्। प्रत्ययाः भवन्ति ।

११६४ ॥ महाकुलात् अज-खनौ । ४।१।१४१ ॥

दी—। 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । पक्षेखः । माहाकुलः माहाकुलीनः, महाकुलीनः ।

Here also the word अन्तरस्याम् (optionally) comes down ; alternatively ख also comes in after महाकुलः । अज् and खज् being कृत्—affixes yield आदिठि in तद्धित । So माहाकुलः, and माहाकुलीनः, alternatively महाकुलीनः as well.

मित—। 'अन्यतरस्याम्'—यद्व्याप्तम्, एकपक्षे अज्-खनी भवतः, अन्यपक्षे खः अपि । अन्यथा सूत्रमिदम् अपवादभूतस्तीति तदा अपवादेन सूत्रे उत्सर्गस्य अप्रवृत्तिः स्वप्नप्रयोगे न भवेत् ।

११६५ । दुष्कुलात् ढक् । ४।१।१४२ ॥

दी—। पूर्ववत् पक्षे खः । दीष्कुलीयः—दुष्कुलीनः ॥

The word दुष्कुल takes as before optionally ढक् (एय) and alternatively ख ।

मित—। सुगमा ॥

११६६ । स्वसुखः ॥

दी—। स्वस्त्रीयः ।

The word स्वस्व takes ख (ईय) in the sense of स्वप्ता ।

मित—। सुगमा ।

११६७ । भ्रातृव्यञ्च । ४।१।१४४ ॥

दी—। धात् ङः । अप्योऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रातृव्यः ।

The word or the base भ्रातृ takes the affix व्यन् as well as षन् in the sense of अपत्य । This rule bars षन् (due after भ्रातृ) ।

मित— । नुमना— ।

११६८ । व्यन् सपत्न्ये । ४।१।१५५ ।

दी— । भ्रातृव्यन् सपत्न्ये, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । “पाप्मना भ्रातृव्येन” इति तूष्चारात् ।

The base भ्रातृ takes the तद्धित affix व्यन् to denote अपत्य, provided also the whole original word along with the प्रत्यय denotes an enemy (शत्रुः) । Thus भ्रातृव्यः शत्रुः (the son of a brother, who is an enemy). Then how do we get the use पाप्मना भ्रातृव्येन ; for भ्रातृव्य itself denoting शत्रु, its qualifying epithet as पाप्मना becomes unnecessary. Hence Bhattoji says that this usage is due to attributing of द्विसकयुक्ता on भ्रातृव्य by transference.

मित— । “यव भावगुणार्थकं न विवक्षितः” तित्त्वं सपत्न्यर्थः । तत्र सपत्न्यर्थे एव धादव्यः । एवं चेत् “कथं पाप्मना भादव्येन” मिह ? उपमाकान् सिद्धम् भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य” इति भाष्यम् । तदेव प्रकारान्तरेण द्वीशितः कथयति—“लघु-
चारात्” इति—“द्विसकलसुगुणीनाम् साधनिकार्थात्” । “व्यन्”, “व्यन्” इति प्रत्यययोः भिन्नत्वं च स्वरान्ते बोध्यम् ॥

११६८ । रैवतगदिभ्यस्तक् । ४।१।१४६ ॥

११७० । ऽस्यैकः । ७।१।५० ॥

दी— । अङ्गनात् परस्य ऽस्य इकादेशः स्यात् । रैवतिकाः ।

Words of the रैवत्यादि class take टक् (अपत्य) । Now of टक् क् is ट् (i.e. it slides), and ऽ is replaced by इक when it comes

after an चक्, as क् is replaced by चायन्, ड by एङ्, ख by ईन्, ह by ईय and घ by ह्य (see “चायनेयौनीयियः फटखड्धा प्रत्ययादीनाम्” in स्त्री प्रत्यय) । Thus रेवती + ठक् (डक्) = रेवत् + इक् (by “यस्येति च ”) = रेवतिक् : (by आदिह्रस्वि in तद्धित) ।

नित्—। अपतो ठक् इति सूत्रार्थः । ठकारस्य इक आदेशः स्त्रीत् चङान् परञ्चित् । “भङ्गात्” इति वाचनात् ‘कर्मठः’ इत्याद्य ठकारस्य इकः न स्यात्, तत्र कर्मन् + भठक् इति प्रत्यये सति चङश्चः ठकारः भङ्गात्पर्यं न भवति चकारेण व्यवधानात् । नचो यथा—रेवती, द्वारमाखी—अष्टमाखी ठकयाङ्—कर्मयाङ्—प्रसूतयः ।

११७१ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥४१॥१४७॥

दी—। गोत्रं या स्त्री तदाचकात् शब्दात् ण-ठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्यात् यूनि । गार्ग्या अपतंत्र गार्गी गार्गिकी वा जाल्याः । “भसरादे तद्धिते” पुं वद्धभावात् गार्ग्यशब्दात् ण-ठकौ । ‘यस्येति—’ लोपः । ‘आपतत्रस्य—’ इति यलोपः ।

The fem. base ending in a गोत्रप्रत्यय, further takes the affixes च and ठक् when a पुनप्रत्यय (अपत्यार्थे) follows if censure (कुत्सा) is implied. As only one गोत्रप्रत्यय is added to a base by the rule “एवोगोत्रं”, so a further अपत्यप्रत्यय after a गोत्रवाचक स्त्रीप्रत्ययान् शब्द must naturally be in the sense of पुनप्रत्यय, hence Bhattoji here says “सामर्थ्यात् यूनि” i. e. गोत्रवाचक fem. bases take पुनार्थे च and ठक् if कुत्सा is denoted. Thus कर्मन् गोत्रापत्यम् = गार्ग्यं (with यञ्), then गार्ग्यं + क्रीप् = गार्ग्यं + क्रीप् (by “यस्येति च ”) = गार्गी + क्रीप् (with यलोप by “इजसंहितया ”) = गार्गी । This fem. base ending in a गोत्रप्रत्यय will take पुनप्रत्ययप्रत्यय, च and ठक् by the present rule ; गार्ग्या पुनप्रत्ययम् इति गार्गी + च or ठक् = गार्ग्यं + च वा ठक् by पुं वद्धाव = गार्ग्यं + च वा ठक् (by “यस्येति च ”) = गार्गी + च वा ठक् (with यलोप) = गार्गी ।

वा मार्गिकः । To show censure here, Bhattoji in the example adds 'बाकः' (a rogue or villian or bastard). To show the above process here Bhattoji says "मद्या षटे वक्षति" इति पु'ब्रज्जवः (of the base गार्गी here); here पु'ब्रज्ज of गार्गी will bring the original गौवप्रत्ययान्त base गार्ग्य here ; then its व will elide by the rule "यस्येतिव", so Bhattoji adds—यस्येति लोपः । Then the final य्, elides by the rule "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" for it is अपत्यकारः । So finally we get गार्ग + व वा ठक् = गार्गः वा मार्गिकः ।

Though this very form is got without पु'ब्रज्जव even, still to show the real process (वक्षति) here Bhattoji himself says all this.

नित— । 'व' इति लुप्तप्रत्ययात् । अकारात् 'ठक्' आह्वयते, तदाह—
 "गौव" या स्त्री तदन्तात् शब्दात् व-ठक् स्तः कुन्सायाम्" । गौवप्रत्ययान्तात् अपत्ये
 एतौ प्रत्ययौ स्तः, किन्तु "एको नील" इति स्वानुसारेण गौवे एक एव प्रत्ययो भवति,
 तदा इह का गतिः इत्याशङ्काह—'सामर्थ्यात्' नियन्तात् 'यूनि' (गौवप्रत्ययान्तात्)
 युवप्रत्यये सति एतत् एव प्रवर्त्तते । गार्ग्या अपत्यं युवा इति गार्गीः (व प्रत्ययः),
 गार्गिकः (उप्रत्ययः) । "पितृव्यिज्यानि भागव्यपदेशः इति कुत्सन्म्"—वाल्मिलीरमा ।
 अत्र प्रक्रियास्थितिः तु आह्वयभाषायां दर्शिता ; भट्टोजिना तदेव श्रयश्नुच्यते—पु'ब्रज्जात्
 'गार्गि' शब्दात् यठक् । ततः "यस्येति"—अकारलोपः । ततः "आपत्यस्य—"
 इति अकारलोपः ॥

११७२ । वृद्धाष्टक् सीवीरेषु बहुलम् ॥४१॥१४८८॥

दी— । सुवीरदेशीकृवाः सीवीराः । वृद्धात् सीवीरगोत्रात्
 यूनि बहुलं ठक् सप्तात् कुन्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्तिक । यत्ते
 फक् = भागविज्ञायनः ।

When a युवप्रत्यय (अपत्यार्थ) follows a गौवप्रत्ययान्त word—it

denoting a सौवीर गीव—and having an initial इति vowel (which is thus a इति word by “इतिवैस्वाचामादिसन् इदम्”), then this word optionally takes टक् to denote censure. Thus भागविति (ending in गीवप्रत्यय इज्) + टक् (युवंप्रत्यय) = भागवितिकः (when कृत्सा is denoted), optionally we get भागवितायन with फक् by the rule “यजिजीय” ।

मित—। पूर्वशब्दान् ‘गीव’ इति वर्गने । तत्र विविच्यते, ‘सौवीरगीवात्’, ‘इदम्’ च (“इतिवैस्वाचामादिसन् इदम्” इति सूत्रेण) इदमन्तकात् सौवीरगीवात् इत्यर्थः । चेदं पूर्वम् आह—युवार्थकप्रत्यये परं कृत्सायां च दीर्घे पक्षे टक् स्यात् । तदाभावे “यजिजीय” इति सूत्रेणात फक् स्यात् तदाह “यत्र फक्—भागवितायनः” ।

११७३ । फिञ् च ॥ ४।१।१४८ ॥

दी—। फिञ्नात् सौवीरगीवात् अपतेर छः क् च कृत्सने गम्ये । यमुन्दासपतंर यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिज् । तसपतंर यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कृत्सने किम् ? यामुन्दायनिः—कृत्सर्गिकसपत्नी ‘स्वस्वविध—’ इति लुक् । सौवीरेति किम् ? तैकायनिः ।

When a युवप्रत्यय follows a word ending in the affix फिज्, and denoting a सौवीर गीव, then this word takes the affix छ and टक् if censure is implied. यमुन्दासपतंर gives यामुन्दायनि with फिज् by the rule “तिकादिभः फिज्” । Now this फिञ्जन् word denotes a सौवीर गीव, and when again a युवप्रत्यय is to follow (with कृत्सा) then it is छ and टक् । Thus यामुन्दायनि + छ = यामुन्दायनीयः, with टक्, it is यामुन्दायनिकः । Why do we say “कृत्सने” ? Witness यामुन्दायनिः—with चप् by the

general rule (उत्तरार्धे) "तद्विपर्ययम्"; and this च् eliding by the rule "स्यचविद्यार्थविभो युनि लुगणितोः", because here no censure is implied. Bhattoji says all this by "कृत्स्ने किम् ? —यस्य-
न्यायिनिः—सौवीरसि कस्य चणः 'अ चविद्य'— इति लुक्". Why again do we say "सौवीरगोत्र" here? Witness तैकायनिः—it does not denote a सौवीर गोत्र, so ण and ङ do not come, but the general च् comes in and at the same time it elides by "स्यचविद्य—"
as before yielding तैकायनि without ङ or डक् by the present rule.

नित—ः 'ङ' इति लुगप्रथमाक्षत्, यथा 'न' इत्याद । चकारात् 'डक्' आक्षयते । "सौवीर गोत्रे, कृत्स्ने" इति पूर्वमृतादनुवर्तते, तदाह—“किञ्चिन्नात् सौवीरगोत्रात् ङः डक् च कृत्स्ने” ॥ अत्रात् भुनि न्यङम् ॥

११७४ । फाण्डाहृतिमिमताभ्यां णकिञी ॥ ४।१।१५० ॥

दी—ः सौवीरिषु । "निह यथासंख्यम्", 'अल्पाचतरस्य परनिपातात् लिङ्गात् इतिहसिक्कारः । भाष्ये तु "यथासंख्यामेव" इति स्थितम् । फाण्डाहृतः—फाण्डाहृतायनिः । मैमताः—मैमतायनिः ।

The word फाण्डाहृति in the sense of सौवीरगोत्र takes ण and किञ्, when a युवप्रत्यय follows. "कृत्स्ने" does not come in here ; च and ङिञ् attach to both the words and these ङ् do not attach respectively to the two words : for in that case that which has fewer vowels should have been placed first, whereas here 'मैमता' having fewer vowel is placed later. From this vrittikara (Kasika) infers thus. But Bhashya has—यथासंख्यामेव । Bhattoji follows both and says फाण्डाहृत (with च) and फाण्डाहृतायनिः (with किञ्) । Thus फाण्डाहृतस्य बीजाप्य gives

फाट्टाहति with इञ् by the rule "अत इञ्" । Then फाट्टाहतिः अपत्यवृष इति फाट्टाहति + ख = फाट्टाहतः, and फाट्टाहति + फिञ् = फाट्टाहतावनिः ।

मित—। अत्र "कुत्सने" इति लिङ्गम् ॥ "मैत्रत इति—मितस्यापत्यमिति विग्रहः । भिन्नतयर्थं सीदोरगोवादिति न सम्बधत्ते । व्याख्यानात् गोमलामादाह"—(वाङ्मनोरमा) ।

११७५ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४।१।१५१ ॥

दी—। अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वायदूष्याः । "सम्नाजः क्षत्रिये" (गणसूत्रम्)—साम्राज्यः । साम्राज्यी-
ण्यः ॥

Words of the Kuru-class (here Kuru denoting name of Bramahana only) take the affix ख in the sense of अपत्य ।

Thus we get कुर + ख (अपत्ये) = कौरव्य with आदिहति and गुञ् (by "ओनुञ्") ; then in बहुवचन we get कौरव्याः ब्राह्मणाः । The instance in बहुवचन with ब्राह्मणाः as विशेष is to show its difference from the application of the rule "कुर्वादिभ्यो ण्य" to be enumerated later here—this later rule gives ण्य after कुर etc. if these denotes both a चरियजाति and जनपद as well ; and then the affix slides in the plural by "तदाजस्र बहुवृत्तैवास्त्रियान् ।" But all these are ineffective in the present rule—for here कुर denotes Brahmanas only and not "चरिय and जनपद" as well. Thus Kasika here says "कुर्वद्वदात् अपरो ऋषयस्यो भविष्यति स तु चरियान् तदाजस्रश्चकः तस्य बहुवृत्तु लुक्ता भवितव्यम् अथ तु श्रूयते एव" ।

The ganasutra here says that सनाज् takes ख in the sense of चरिय only.

मित—। 'सौकीनेषु' इति 'वहुवचनम्' इति नाम ध्रुव निष्ठातम्, त्रैव पूर्यङ्गाङ्—
'अपत्ये'। "कुटुम्बानि कवितु आङ्गत्वं तस्य अपत्यानि इति कौटिल्याः। अङ्गप्रत्यये,
सौकुण्ठे, अवादेयः, आदिशब्दश्च"—इति कुट + अङ्ग = कौटिल्याः। "यस्य 'कुटुम्बा-
दिभ्योऽङ्' इति षः—वृत्तान्ते, तस्य भद्राजन्तान् बहुषु लुकि कुरवः वलिभ्याः इति
भवति। एतत् सूचनार्थमेव बहुवचनं, आङ्गत्वा इति विशेष्यबोधाद्भवत्" (वाल्मजी-
रमा)। वावट्कस्य अपत्यानि इति वावट्क + अङ्ग = वावट्क्याः। सत्वाजीऽन्वः—
अतियादस्यः एतादी उत्पन्न इत्यर्थः। कुट—कौटिल्य-शब्दयोः अतियवचनयोः तिस्रा-
दिषु पाठात् प्रिमपि भवति इति बोध्यम्।

कुर्वादिर्वचः—कुट, गौर, मट्ट, चक्रमार, रथमार, वायव्य, 'सत्वाजः कवित्वे',
कवि, मति, कापिष्ठाकारि, वाक्, वामरथ, पितृगत, इन्द्रजालि, ऐति, वातवि,
हामीचीवी, गणकारि, कौशेति, कुट, शलाका, मुर, पुट, एतका, गुम्, चय, इर्म,
कथिनी, वेना इन्दसि ("कथं भाषायां वैभ्यो राजेति ? इन्दस एवायं कविभिः
प्रामादात् प्रयुजः"), एप'गाय, ध्यावगाय, ध्यावरथ, ध्यावपुत्र, सत्यकार, वडभीकार,
पथिमार, मूट, यकथ, एट्ट, शाक, याकिन्, ध्यामीन, कत्, इत्, इन, पिछो,
तचन्, वामरथस्य कच्चादिषु स्वरवर्जम्।

११७६। सेनास्त-लक्षणा-कारिभ्यश्च ङ ४।१।१५२।

दी—। एभ्यो ष्यः (अपत्ये १)। 'एति संज्ञायाम्—' इति
सस्य षः। हारिविषयः। लाक्षण्याः। कारिः शिष्यो, तस्मात्।
तान्तुवाय्यः। कौशकाम्यः। नापित्यः।

words ending in सेना (वा—सेन), the word लक्षणा, and words
that denote some 'artisan' take the affix ष्य in the sense of
अपत्य। Thus here Kasika says "कारिभ्यः कारुणां तान्तुवायादीनां
वाचकः", and here Bhattoji also has "कारिः शिष्यो तस्मात्"। Then
हारिविषय + ष्य = हारिविषयः। In हारिविषय we have cerebral by the rule

"एति सञ्ज्ञायाम्नात्" (३०७ सर्वसमासर्षः) । Similarly तावन्, तान्तावन् ३०८.

नित—। सूत्रार्थोक्त—सिन्नात् श्रुतिपदिकात्, वचनशब्दात् कारिवाचकेभ्यः च अपत्ये अन्त्यस्यो भवति । कारि-शब्दस्यार्थमाह—“कारिः शिल्पी, तस्मात्” । अन्त्यं सूत्रे व्यष्टम् ।

११७७ । उदीचामिञ् ॥ ४।१।१५३ ॥

दी—। हरिषेतिः । ताक्षणिः । तान्तुवायिः । कौश-
कारिः । नापितात्तु परत्वात् फिजेव । नापितायनिः । “तच्छोऽण
उपसंख्यानम्” । “वपूर्व—” इत्यनोऽकारलोपः । ताच्याः । पत्ते-
ताचक्ष्यः ।

This rule states इञ् (optionally) according to northern professors in cases of the conditions of the prior rule “सिन्ना-
लक्षकारिमात्र” । Thus we also get हरिषेतिः. &c with इञ् । The
word नापित however having an initial ह्रस्वि vowel (i.e. आ)
takes फिञ् (नायनि) by the later rule “उदीचा इह्यादभोजत्” yielding
नापितायनि (optionally). The base तच्ञ् is read in the शिवादि
list, so it takes अपत्ये चञ् and it being counted here छ as
well comes after it by the prior rule. Then तच्ञ् + चञ् = ताचक्षः
(with अकार- लोप by the rule “वपूर्वङ्गुपसंख्यानम्”), with छ
the form is ताचक्ष्यः ।

नित—। सुगमा ॥ स्त्रीप्राप्ते चनेन उदीचामितेन इञ् निवीयते । तच्ञ-
शब्दः शिवादिः, तेन भयमिञ्, वाध्यते, किन्तु वार्त्तिकेन कारित्वलक्षणी अन्त्यस्यः
स्यादेव । चञि तु प्रकृतिभाष्यतो “वपूर्व—” इति सूत्रेण अकारलोपे ताच्याः इति
कृतम् । अत्र तु ताचक्ष्यः । “वे चामावकर्मयोः” इति प्रकृतिभावात् टिकोपः ।

११७८ । तिकादिभ्यः फिञ् ॥ ४१११५४ ॥

दी— । तैकायनिः ।

Words of the तिकादि class take फिञ् in the sense of अपत्य ।
This bars इञ् that would otherwise have come to them.

मित— । तिकादिर्यथा—तिका, कितव, संज्ञा, चला, जिज्ञा, उरञ्, शाय, सैश्व, यमुत्, कथ, राख, नील, धमित, गोकक, कुक, द्वैवरथ, तैतिव, पौरव, कौरव, धैरिक, भीषिक, चौपत, चैटवत, शोकवत, सैतवत, भामवत, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुधान्न, चारव, वाहक, खल, इव, खीमक, उदय, यज ।

अथ यः कौम्यगलः पद्यते न च चतुर्विधवत् तिकादिपाठान् अन्तात् फिञ् भवति ।

११७८ । कौशल्यकामार्ग्याभ्यां च ॥ ४१११५५ ॥

दी— । अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतिरेवायम्
इत्यतः ॥ प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कौशल्यस्या-
पत्यं कौशलयायनिः । कामारस्यापत्यं कामार्ग्यायनिः । क्वागमुधयो-
रपि ॥ क्वाग्यायनिः । वायर्ग्यायनिः ।

The words कौम्य (कौम्य) and कामार्ग्य take फिञ् in the sense of अपत्य । This thus bars इञ् due after these by—अत इञ् वा याहादि इञ् । This फिञ् is intended to be added to the base कौम्य &c. turned to कौम्य &c. by addition of वृट् (as declared in the Bhaahya). Hence कौम्य &c. are read in the sūtra, so that फिञ् is to come to the original word (परमप्रकृति) कौम्य &c. turned irregularly as कौम्य &c. with the addition of the affix वृट् (प्रत्ययसन्नियोगेन) । Thus कौम्यापत्तान् = कौम्य (with वृट्) + फिञ् = कौम्यायनि । Similarly कामार्ग्यायनि from कामार (irregularly turned to कामार्ग्य by adding वृट्) । The varttika. (ज्ञान &c)—

says that this फिज् is to come here after युट् has been added to these also.

नित्—। अपत्ये फिज् विहितः स च 'परमप्रकृतेः' मूलशब्दात् मूलशब्दस्य कौसल-
कर्त्तार-शब्दस्य एव द्रव्यते । स च मूलशब्दः फिजि सति सदैव युट्प्रत्ययसन्निवर्तिन मूषोक्त
कौसल्य-कार्त्तार्यस्य' निपातनात् प्रतिपद्यते इति भाष्ये स्थितम् । एवं कौसलस्यापत्यम्
इति कौसल + फिज् = कौसल्य + फिज् = कौशलयायनिः । एवं कर्त्तारस्यापत्यम्
कार्त्तार्ययायनिः । काननृषण्यद्वयोरपि फिजि सति युट् च द्रव्यम् इति वार्तिकेऽर्थः—
—तेन कौशलायनि, कार्यायनिः ।

११८० । अथो ह्रस्वः । ४।१।१५६ ॥

दी—। अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः । कार्त्तार्यायनिः ।
'अथः' इति किम् ? दाक्षायणः । ह्रस्वः किम् ? औपगविः ।
'त्यदादीनां फिज् वा' (वार्तिकं) । तदादायनिः ; तदादः ।

The affix फिज् is attached in the sense of अपत्य after a word ending in the affix चच् and having two vowels (दि चच्) । This bars इज् due by "चत इज्" &c । Thus कर्तुः क्तावः इति कर्तु + चच् = कार्त्तार्यम् ("तत्तदम्" इत्यण्) । Then this अचनन्त word क्ताव takes फिज् in the sense of अपत्य as कार्त्तार्य + यायनि = कार्त्तार्यायनिः । why do we say 'अथः' (ending in the affix चच्) here ? witness दाक्षायणः (from दाक्षि + यज् by the rule "यजिञोश्")—दाक्षि not ending in चच्, फिज् (यायनि) does not come after it by the present rule ; why do we say ह्रस्वः (having two vowels) in the sūtra ?—witness औपगविः (from औपगव + यज् = औपगवि) with इज् ; for though औपगव ends in चच्, still it having more than two vowels do not take फिज् । Words of the लृदादि class (as enumerated under the सर्वोदि list of सर्वनाम words) take optionally फिज् in

the sense of अपत्य । Thus माहायनिः and यादः । so also याहायनिः and यादः (from यद्) & so on. Here अच् comes by the general rule "तस्यापत्यम्" ।

नित— । अथनाह द्वाचः प्रातिपदिकान् अपत्यं किञ् प्रत्ययौ भवति । तुल्य-
निदम् "अतद्वच्" इत्यस्मादपवादः, अत आह—“अतोपवादः” । कर्तुः कृत इति
कर्त् + अच् ("तस्मैदम्" इत्यच्) = कर्तः । तस्यापत्यम् इति कर्त् + किञ् =
कार्त्तयिषिः ॥ 'अच्' इति उक्तत्वात् दाचैः अपत्यम् युवा इति दाचायचः ("यजिषीच"
इति कृक्)—अदत्तत्वाभावात् किञ् न स्यात् ॥ 'द्वाचः' इति उक्तत्वात् वञ्चोपि
अपत्यात् औपत्य-शब्दात् किञ् न स्यात् किन्तु इत्येव ॥ अहं तद्, यद् प्रभृतीनाम्
विकल्पेन किञ् स्यात्, पठे औत्सर्गिकः अत्रैव भवति । वार्त्तिकमिदं इति कारानु-
दीयेन इदोपन्यसम् । भाष्ये च एतदस्ति । "त्यदादीनि च" इति त्यदादीनां
इह-च-जाह्नोः "उदीचां इहादगोत्रात्" इतिव किञ् प्रकृतत्वात् ; पचाकरे
अचपि ।

११८१ । उदीचां इहादगोत्रात् ॥ ४।१।१५७ ॥

दी— । आम् गुप्तायनिः । प्राचा तु—आयुशुतिः । इहात्
किम् ? दाचिः । 'अगोत्रात्' किम् ? औपगविः ।

According to northern professors, the इह words (i.e. words having an initial इहि vowel) that do not signify any "गोत्र", take the affix किञ् optionally after them in the sense of अपत्य । Thus आम्गुप्तायनि (with किञ्), but आयुशुति (with इच् acc. to eastern or old opinion). By this rule we get आपितायनि (as hinted before). Why do we say 'इहात्' here ? witness दाचि with इच्, for दच् has no initial इहि vowel in it. Why again we have अगोत्रात् here ? Witness औपगवि (with इच्)—औपगव denoting a गोत्र, its युवापत्य is expressed by the affix इच् and not किञ् (as enjoined in this rule).

मित—। इह यच्छब्दस्वरूपम् अगोचं तच्चात् अपत्यं फिज् स्यात् छदीचाम् आधाय्याणां भवेत् ॥ सूत्रे 'छद्वात्' इति कथनात् दृक्स्थापत्यम् इति हाचिः (इज्), न तु फिज् ॥ 'अगोवात्' इति कथनात् औपगच्छब्दस्य युवायनेऽ च गोवत्वान् इज् च स्यात्, न तु फिज् ॥ इदमप्यत्र अवयवम्—कारिषब्दादपि इज्वात् अगोवात् परत्वात् अननैव फिज् स्यात्—नापितत्यनिः ॥

११८२ । वाकिनादीनां कुक् च ॥ ४।१।१५८ ॥

दी—। अपत्ये फिज् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः ; वाकिनिः ।

Words of the वाकिन—group optionally take the affix फिज् in the sense of अपत्य, and when फिज् comes in, the augment कुक् is also ordered therein (cp "फिज् प्रत्ययो भवति तत्सन्निधौनेन एषां कुगावयवः"—*Kastika*)—witness वाकिनकायनिः । Otherwise अदन्तलक्षश्च इज् comes in yielding वाकिनिः ।

मित—। वाकिनादियेषां—वाकिन, गौघिर, कर्कश, काक्, खडा, चर्निर्भर्निर्भोर्नलोप्य ॥ सूत्रे चकारात्—'छदीचाम्' इति 'फिज्' इति च वर्धते, तदाह "अपत्यं फिज् वा" । फिजि सति तत्सन्निधौनेनैव एषां 'कुक्' आगम्य भवति । पक्षे इज् । कुगावयवस्य कित्वात् अन्दादेशः वाकिन + कायनि = वाकिनकायनिः । पक्षे इजि सति वाकिनिः ।

११८३ । पुत्रान्तादन्यतरस्वाम् । ४।१।१५९ ॥

दी—। अस्मात् वा फिज् सिद्धः, तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । मार्गीपुत्रकायणिः—मार्गीपुत्रायणिः—मार्गीपुत्रिः ।

Words ending in पुत्र and having an initial ह्रस्व vowel optionally takes फिज् and when again फिज् is attached the augment कुक् optionally comes in, yielding—मार्गीपुत्रकायणिः (with फिज् and कुक्), मार्गीपुत्रायणिः (with फिज् but no कुक्),

and बर्तोपनि (without फिज् and कुक्, but with इज् as in the case of बाकिनि) ।

नित—। ‘उदीचाम्’ इति, ‘उद्यात्’ इति च वर्तते । पुत्रान्तम् अगोत्रम् इति पूर्वसूत्रेण (“उदीचां उद्यादगोत्रात्” इत्यनेन) निजं इति अनेन विकल्पेन कुत्रागमो विधीयते । पुत्रान्तात् प्रातिपदिकात् यः फिज् स्यात् तस्मिन् परे सति कुत्रागमो वा भवति पुत्रान्तस्य इत्यथदस्य । एवं त्रिक्रयं दृश्यते शर्गीपुत्रकायनि, इत्यादि सूत्रे यथा ।

११८४ । प्राचामद्यात् फिन् बहुलम् । ४।१।१६०॥

दी—। बहुचुकायनिः ।

According to Eastern (or old ?) professors, the affix फिज् is attached to words which are not technically called इज् words—in the sense of अयत् । Thus नृचुक्रसापत्यम् = नृचुक + आयनि = नृचुकायनि (without चादिह्रि, for फिन् is not ज—इत् or य—इत् or क—इत्) ।

नित—। अहहयद्यात् अयत् बहलं फिज्—प्रत्ययो भवति ‘बहलयहणात्’ विकल्पेन भवति इति श्रुत्यम् ; नेन ‘न्यौचिकः’ इत्यपि इत्या सिध्यति । “प्राचाम्”, ‘अन्यतरस्याम्’, ‘बहलम्’—इति सर्वे एते विकल्पार्थकाः एतेषामेकेनैव विकल्पे निजं ग्रहं प्राचाम् बहलम् पूजार्थम्—इति काशिका । बहुलयहणं वैचित्र्यार्थम् च—अभिज्ञैव भवति ; दाचिः, प्राचिः । ‘अहहान्’ कथमुक्तम् ? ‘राजदन्तिः’ इति उदाह्रियं फिन् न स्यात् ।

११८५ । मनोज्ञावञ् यतो वुक्च । ४।१।१६१॥

दी—। समुदायार्थो जातिः । मानुषः, मनुष्यः ।

The word मनु takes the affixes अञ् and यत् in the sense of जाति, then when these affixes follow the augment वुक्, comes in, yielding both मानुष (with अञ् + वुक्) and मनुष्य (with यत् and वुक्) । As the whole resultant word denotes जाति, so Bhattoji says “समुदायार्थो जातिः” ।

मित्—। मनुष्यत्वात् ञञ् यत् इत्येती प्रत्ययौ भवतः, तत्सन्नियोगेन पुमान्मथ ।
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चोत् जातिर्भवत्ये । मनोरपत्वात् जातिः इति मनु + ञञ् =
मनुष् + ञञ् = मानुषः । एष मनु + यत् = मनुष् + यत् = मनुष्यः । अतः
कैवल्यापवादः नास्ति । अतः 'मानुषा' इत्यत्र बहुलं "यजन्तोश्च" इति कुक् न
स्यात् । अपत्यविवक्षायां तु ञणैव भवितव्यम्—मानवी प्रजा । तथा च—"अपत्या
कृतृषिते भूटे मनोरौतृमिकः कृतः । नकारस्य च सूर्यश्चक्षुषि सिध्यति माचकः" ॥

११८५ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४।१।१६८ ॥

दी—। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकात् ञञ् स्यादपत्ये ।
"दाक्षिणात्यम्—" इति सूत्रमिपातनात् टिलोपः । ऐक्ष्वाकः ।
ऐक्ष्वाकौ । "क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत्"
—(वार्तिकः); तद्वाजम् आचक्ष्वाणस्तद्वाज इत्यन्वयसंज्ञासामर्थ्यात् ।
पञ्चास्नानां राजा पाञ्चासः । "पुरोरण्यं वक्रव्यः"—(वार्तिकः);
पौरवः । "पान्तोर्वाङ्"—पाण्ड्यः ।

The affix ञञ् comes in the sense of अपत्य after a word that denotes both a country and a Kshatriya (race). Thus इक्ष्वाकु denoting both a country and a Kshatriya king is to take ञञ् by this rule. इक्ष्वाकुर्नाम देशः, क्षत्रियः राजा च । तस्य राजा or अपत्यम् = इक्ष्वाकु + ञञ् = ऐक्ष्वाकः, irregularly formed with टिलोप by the rule "दाक्षिणात्यम्—" (rule 1145 ante). [N. B.—Thus ञञ् etc. denoting both राजा and अपत्य are called तद्वाज affix and these elide in the plural as will be seen later, so Bhattoji here says "ऐक्ष्वाकः—ऐक्ष्वाकौ", and will later under the rule "तद्वाजस्य बहुषु तेष्वैक्ष्वाक्याम्", say ऐक्ष्वाकवः (in the plural)]. The Varttika here says that after a word denoting जनपद (country) and which is equally applied to a क्षत्रिय take

affixed as in अपत्यधिकार, to denote its king (राजनि अपत्यवत्) : This varṭika follows from the technical significant name given to these affixes (i.e. तद्राज) by the rule “ते तद्राजाः” : Thus पञ्चाक्षानां राजा=पञ्चाक्षः (with अच्). The word पूर (denoting a चणिय class only) takes अच् in the sense of तद्राज, yielding पूरवः । Again the word पान्धु (denoting a चणिय and country also) takes अच् in तद्राज senses. Thus we get पान्धुवः ।

नित—। यः शब्दो ‘जनपद’ देशविशेषं तथा ‘चतिय’ चतियजातिं चतियराजं वा बोधयति, तस्मात् ‘अपत्ये’ अच् प्रत्ययो भवति—इति हि सूत्रार्थः । अनेन—इत्याहुनां देशः, राजाच—इत्यस्मात् अजि सति ‘दाक्षिणायन—’ इति पूर्वेषु दिक्षीपि ऐसाकः सिधयति । एते चत्वारः प्रत्ययाः (ये अपत्यवत् राजनि अपि वर्तन्ते ते) तद्राजाः, एषां बहुवचने ‘तद्राजस्य बहुषु तेनेषास्त्रिधात्’ इति सूत्रेण प्रत्ययलोपो पश्यति । तस्मै च स्फुटीकर्तुं भरीजिरीक—‘ऐच्, णि, ऐच्, णि’ इति द्विवचनमर्थं तस्मै च संज्ञादतत्तान्, बहुवचने प्रत्ययलोपात् ‘इच्, णि, वः’ इति वक्ष्यति । अधुना वार्तिकमुदाहरति—यो जनपदपदः चतियार्थेन समागः तस्मादपत्यवत् राजनि अर्थे प्रत्यया भवन्ति । एवञ्च पञ्चाक्षानां राजा इति अजि सति पञ्चाक्षः लभ्यते । पुरुषश्चात् जनपदवाचित्वाभावेपि चतियवाचित्वे सति यथा अच् प्रत्ययो भवति तदर्थमेव वार्तिकं कृतम् : तद्राजसंज्ञार्थं च वचनम् । पान्धुवन्दस्य चतियदेशवाचिनः तस्य राजनि प्रत्यागार्थे वार्तिकम् । अस्यास्य देशादिकाचित्वादेव युधिष्ठिरपितृवाचित्वं नास्ति । तदाचित्वे ॥ पान्धुव एव स्मात्—“अत्यन्तकठिणकुरभय” इत्यच् । इत्यादिनात् इमपि इति केचित्, अतः भारते “पान्धुवेयाः, पान्धुवाः” इति । पान्धुव इति ‘तत्त्वैदम्’ इति अच् अपि ।

११८७ । साख्येयगान्धारिभ्यां च । ४।१।१६८ ॥

दी—। आभ्याभपत्ये अच् । “कुर्वेत्—” इति अरुडीष्य-
वाकः । साख्येयः । गान्धारः । तस्य राजन्यर्थं चम् ।

The affix चञ् is attached to the words सार्वत्र्य and शास्त्र as well in the sense of चपत्य । This thus bars the application of आङ् to these words due by the rule “इहोत्कीसलाजादात् आङ्” । This rule will apply in the case of “its or his king as well”.

नित—। सार्वत्र्य-शास्त्रादिभ्यो जगपदचञिवाचकौ । किन्तु एतौ इहोत्कीसलो, आदिरथो इहोत्कीसलो । अतः आभ्याम् “इहोत्कीसलाजादात् आङ्” इति आङ् प्रकृतः । तं च्चुदस्य भञ् विधानात् सत् विधीयते । तथा च भाषिका—
“सामान्यं आङि प्राप्ते पुनश्च विधीयते” ।

११८८ । राज्ञ्मगधकलिङ्गसूरमसादङ् । ४।१।१७० ॥

दी—। अलोपवादः । इच्—आङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गम् । सागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यार्थवम् ।

Two-vowelled words that denote both a चञिच and a जगपद, also the words मगध, कलिङ्ग and सूरमस take the affix चञ् in the sense of चपत्य and राजा as well.

नित—। सूरमिदम् औलर्गिकम् भञ् प्रत्ययं वारवित्वा भञ् प्रत्ययं विदधाति । अङ्ग, वङ्ग, सुङ्ग—एते राज्ञः—(अविभक्तजगपदवाचिनश्च) ।

११८९ । इहोत्कीसलाजादात् आङ् । ४।१।१७१ ॥

दी—। इहात्—आम्भङ्गः, सौवीर्यः । इत्—आवन्ताः, कौन्ताः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः । (राजन्यार्थवम् १) ।

इह words, इकारान्त words and the words कौन्ता and अजाद denoting a जगपद and चञिच take आङ् in the sense of चपत्य and राजा । Examples (i. e. आम्भङ्ग etc) are clearly given in the Text.

मित—। जनपदचवियवाचकात् इडात् चव्यात् प्रकाशयत्वात् शब्दात् राजा
कोत्तवाच्चादशब्दयोश्च चपत्ये (राजनिचयि) चव्यच् प्रत्ययौ भवति । अथवा
चव्यच् सूची । एते जनपदचवियौभयवाचकाः ॥ “इत्” इत्यत्र सपरकारण
किमर्थम् ?—कुमारौ नाम जनपदचवियवाचकशब्दः, तस्मात्तव्यम् इति कुमार
(चव्य), न तु चव्यच् ।

११८० । कुरुनादिभ्यो वयः । ४।१।१७२ ॥

दी—। कौरव्यः । नैषध्यः । ‘स नैषधस्याध्रपतिः’

इत्यादौ शेषिकोऽण् ।

The word कुरु and words having initial (चादि) ककार and denoting चविय and जनपद both—take the affix ण्य in the sense of चपत्य and राजा । Thus कौरव्यः, नैषध्यः, नैषध &c ; and कौरव्य राजा &c. How then do we get नैषधस्य in “स नैषधस्य” &c. This is formed as निषध + चव्य-नैषध by the rule “तद्धेदम्” ।

मित—। जनपद-चवियवाचकात्, कुरुशब्दात्, तथा नकारादि-शब्देभ्यः राजनि
चपत्ये च ण्य-प्रत्ययौ भवेत् । चव्यञ्चोरपवादः ।

११८१ । सास्वावयव-प्रत्यग्रथ-कालकूटाश्मकादिभ्यः । ४।१।१७३ ॥

दी—। सास्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयः तैभ्यः,
प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इत् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः ।
प्रत्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यर्थे वम् ।

Words which are parts & parcels of the vast country denoted by सास्व (i. e. उदुम्बर, तिलकल, नदकार, वृगन्धर, सुनिद्र, शरदल) and the three words प्रत्यग्रथ, कालकूट, अश्मक—all denoting both चविय and जनपद take the affix इत् in the sense of चपत्य and

राजा । Thus we get चौदशरिः, प्रास्वयधिः, काष्ठवृष्टिः, चास्वयधि &c. This rule bars the usual भञ् here.

मितः—। जनपदचतुर्विधोभयपञ्चकात् इति वर्तते एष । राज्ञा नाम चतुर्विधः । तस्य अपत्यम् इति राज्ञ् + ङ् (दाचः इति ङञ्) = सञ्ज्ञेयः । भीतसर्पिणः चणमि इत्यति, तत्र राज्ञः । तदन्वया चतुर्विधस्य (तदन्वया—“चतुर्विधस्यैव सङ्कारा दुर्गन्धराः । मुखिका शरदन्ताश्च सञ्ज्ञेयवर्तयिताः ॥”—केषाञ्चिन्मते आञ्जनीदं चञ्चकन्द अपि), तेषां चतुर्विधस्यैव, प्रत्ययवादिभ्यः तिभ्यः इत्यप्रत्ययविधानं राजानि अपत्ये च । अत्रात्, सप्तं सूत्रे ॥

११८२ । ते तद्राजाः ॥ ४।१।१७४ ॥

दी—। अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

११८३ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २।४।६२ ॥

दी—। बहुषुर्ध्वेषु तद्राजस्य लुक् सप्तात् तदर्थकृते बहुत्वेन तु स्त्रियाम् । इच्छाकवः । पञ्चात्ताः इत्यादि ॥ कथं तर्हि—‘कीरव्याः पश्यवः,’ ‘तत्सप्तमेव रघोः पाण्डुराः’ इति च ? कीरव्यो पाण्डुरो च साधव इति समाधेयम् ॥ ‘रघूक्षामन्वय’ वक्ष्ये, ‘निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्’ इति तु रघुयदुशब्दयोः तदपत्ये लक्ष्यव्या ।

The affixes अञ् etc that are here enjoined after जनपदचतुर्विध-पञ्चकशब्द in the sense of अपत्य and राजा (e. g. “जनपदचतुर्विधोभयपञ्चकात्” &c) are called तद्राज affixes. And these तद्राज affixes slide if plurality due to these affixes is intended and there is no reference to feminine gender. Thus we get इच्छाकवः, पञ्चात्ताः &c with elision of अञ् in the

plural. If this be the case then how do we get “कौरव्याः पञ्चवः”, “पाण्ड्याः” &c. in the plural with तद्वाज affixes not elided? The answer is that in such cases we are to add यत् after the base कौरव्य and पाण्ड्य (singular) by the rule “तत्र सायुः” : Now this new word (कौरव्य + यत् =) कौरव्य being no longer ending in a तद्वाज affix, this will not elide in the plural. Again रघु, यद though refers to kahatriyas yet they are not जनपदवाची and as such they cannot take तद्वाज affix, how then are these used in the plural but without any तद्धितप्रत्यय with reference to descendants of रघु and यद? To this Bhattoji answers by saying that no प्रत्यय is used after these, but by transference (सन्ध्या), they refer to the progeny of रघु and यद ।

नित—। “जनपदशब्दात् चत्विवादन्” इतिरुक्तमर्थः प्रत्ययाः सर्वनामा (‘त’—इत्यनेन) परासम्बन्धे ; न तु तत्पूर्वा अपि । अत आह—“अजादश्च एतत्तुल्यः स्याः” । एवं तद्वाजप्रत्ययार्थकतवङ्गुले खोले तद्वाजप्रत्ययस्य नुक् स्यात्, न तु स्त्रियात् । ततः (वङ्गु) इत्याकम्, पञ्चालाः (प्रत्ययविरहिताः स्त्र्याः) सिध्यन्ति । “कौरव्याः पञ्चवः”, “पाण्ड्याः”—इत्यत्र तद्वाज—या-प्रत्ययः, सायु-प्रत्ययश्च अपि, तत् सद्य एषा वङ्गुले प्रत्ययसोपविरहः ? इत्याशङ्क्याह—कौरव्यशब्दात् पाण्ड्याशब्दाच्च पुनः “तत्र सायुः” इति ध्वेषेण यत्—प्रत्ययं ज्ञत्वा कौरव्यशब्दः पाण्ड्याशब्दः सिध्यति । अमयोः वङ्गुले यत्-प्रत्ययस्य तद्वाजत्वाभावात्, खोपो न ; अत आह—“कौरव्ये पाण्ड्ये च सायुश्च इति समासश्च” ॥ “ननु—रघु यदुभयोः जनपदवाचिताभावात् प्राग्दीव्य-तीयं अपि तत्र तद्वाजत्वाभावात् कथं वङ्गु ‘रघूनामख्यं कथं’—इत्येकमादितु तस्य नुक् स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—रघु—यदुभयौ कथञ्चया तदपत्यं वर्ण्येते, न तु प्रत्ययः क्रियते । एतदभिप्रेत्य भट्टजिराह—“रघुयदुभयौ तदपत्यं कथञ्चया” ।

दी—। चम्पात् त् राजस्य लुक् । कम्बोजः—कम्बोजी ।
 “कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्” (वा—) । चोलः, शकः—
 राजलक्ष्यस्य चणो लुक् । केरलः, यवनः—चओ लुक् ।
 ‘कम्बोजाः समरे’ इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु—कम्बोजी-
 भिजनो येषाम् इत्यर्थः । “सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञी”
 (सूत्र १४७३)—इत्यण् ।

The तद्गण affix elides after the word कम्बोज (even though plurality due to तद्गणप्रत्यय is not intended). Thus we get कम्बोजः—कम्बोजी &c—with elision of तद्गणप्रत्यय even in singular & dual,—(hence instances of singular and dual only are given by Bhattoji).

Now the varttika says that this elision is after words of the कम्बोज class i.e., after कम्बोज, चोल, शक, केरल, यवन । Thus we get चोलः, शकः with elision of तद्गण चण् due by “इज्ज् सप्त—”, in singular &c. And केरलः, यवनः, with elision of तद्गण चण् &c. Sometimes we find instances like “कम्बोजाः समरे” &c ; but Bhattoji says that here the reading “कम्बोजाः समरे” is rather admissible and easily intelligible. If we are at all to support the दीर्घपाठ as कम्बोज, then let us proceed thus—कम्बोजः (देशः) अभिजनः (पूर्वनिवासः) येषाम् इति कम्बोज + चण् = कम्बोजाः । Here the affix चण् is not तद्गण but is guided by the rule “सिन्धुतक्षशिलादिभ्यः चणञी” । So this चतद्गण affix will not at all elide and we will get कम्बोजाः &c.

मित—। जनपदस्यद्वात् चमिधात् इति विहितस्य चणो लुक् । चण्डालादीनि च
 लुक्, यत उदाहरति “कम्बोजः, कम्बोजी” । अथवा वक्ति कसाह—“कम्बोजादिभ्य

सुभ्रचनं जीवाद्यर्थम्” । सर्वमेतत् सूची स्पष्टम् ॥ कथं काल्भोजाः इति दीर्घपाठः
दृश्यते, अनेन तद्राजप्रत्ययस्य लुक् प्रसङ्गात् ? इत्यत्राह—“काल्भोजाः समरं” इति
ऋक्सपाठ एव सुगमः । दीर्घपाठं तु ‘सोऽस्य अभिजनः’ इत्येवमर्थे—“सिन्धु तच्चमिषा-
दिभ्रीसुतौ” इति अथप्रत्ययेन साधनोद्यः, ततः अस्य तद्राजत्वाभावात् वत्तमानसूत्रं च
लुक् न स्यात्, “काल्भोजाः” इति च सिध्येत् ।

११८५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुतुभ्यश्च । ४।१।१७६ ॥

दी— । तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती, कुन्ती, कुतु ।

The तद्राज affix will elide in the feminine gender after these
words—अवन्ति, कुन्ति, कुतु । अवन्तीः कुन्तीः अपत्यं स्त्री राजा वा इति
इत्यलप्यस्य आङ्-प्रत्ययस्य लुकि सति “इती मनुष्यजातिः” इति ङीष् । कुतुः
अपत्यं आप्रत्ययस्य लुक्, ततः स्त्रियासूङ् ।

११८६ । अतश्च । ४।१।१७७ ॥

दी— । तद्राजस्य प्रकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनौ ।
मद्री । कथं ‘माद्रीसुतौ’ इति ?—‘ऋक्स एव पाठ’ इति हरदत्तः ।
भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ।

The प्रकार of a तद्राज affix elides in the feminine. Thus
शूरसेनस्य अपत्यं स्त्री = शूरसेन + अङ् (प्रकार of तद्राजप्रत्यय) = शूरसेन + ङीष्
(अपत्यप्रत्ययेनजातित्वात्) = शूरसेनी (प्रकारप्रत्ययस्य लुक्) । एवं मद्री । How
then do we get माद्रीसुतौ with दीर्घ in माद्री ? Haradatta says—
That the reading should be मद्री with (ऋक्स-प्रकारः); or we may
defend माद्री without elision of तद्राजप्रत्यय in fem. by including
it under the भर्गादि list (after which तद्राज affix do not
elide—see the next rule).

नित— । सुगमा ॥

विना, भवत, लवीवर) — कृष्णवर्ण तन्मन्त्रा विना सुक् न जातः । वीरिवादिनाः
 विना सुक् प्रतिषेध इव विदुषाह — पुषा, पुषा वाचा 'पुषः' इति इव, इवादि ।
 यद्यपि पुष इव चतुर्दशवि (पुषा + इव् = वीरिष) ततः सावित्रे च नञ् ; तत्र
 तद्विधितमन्त्रात् "चतस्र" इति सुक्, ततः । इकमस्यमानत्वात् "टिक्, डाक्न" — इति
 वीरि वीरिणी विद्यति, तथापि कारविनिर्वाहं च न पाठः कल्पितः । "चतस्र" इति सुक्
 वीरि इति "उदायनिर्गुणिकारः स्यात्" — चतस्रश्च चतुर्दशः स्यात् । किञ्च
 सावित्रे च नञि इति ततः वीरि वाचुषाणाम् स्यात् । चतौ विरिषविहितार्थे इव च पाठः
 लीकतः । चतस्रश्च त्रायसात् पञ्चाशच्चतौः पाञ्चमिहृत्तयापि (पञ्चमाश्रयपरित्यक्त्यापि)
 त्रयस्रश्च "चतस्र" इत्येव सुक्, पात्रेति, पञ्चादि-चतः विना सुक्, विही नक्षति
 च । तदेव सुक् विना चतमानस्यैव चतस्रं ते इति वीर्याम् ।

११८८ । चचिजोरनार्थयो गुं कपोत्तमयोः वाक् नोत्रे । ॥११८८॥

हो — । अयादीनामन्त्रमुत्तमम्, तत्र समीपमुत्तमम् ।
 नोत्रे यौ चचिजो विहितौ चनाचौ तदन्तयोर्गुं कपोत्तमयोः
 प्रातिपदिकयोः स्त्रियां वरुणादेयः स्यात् । 'निदिश्रं' शानसादेया
 भवन्ति (परिभाषा), इत्यचिजोरेव । वरुणवितो । 'वरुणाप्'
 (सूत्र ५२८) । कुम दगन् रणत् वीमुदमन्त्रा । वाराणाः ।
 'चनार्थयोः' किम् ? वासिही, वीष्मामिही । 'गुं कपोत्तमयोः'
 किम् ? चोपगवी । जातिवचनो वीह । 'नोत्रे' किम् ? —
 चचिजोरेवाता — वाचिजोरेवा ।

The words having three or more letters and that have
 a long penultimate vowel and ending in the दीर्घवक्-वच् or रच्
 (but these not signifying any चचि), will take वच् in the
 fem., and then वाच् in the fem. will come in by the rule
 "वरुणाप्" (sutra 528 ante). [N. B.—Note that वचन means

the final of three or more letters, and उपोचम means the very near this final i.e., the penultimate, Bhattoji says all this by "अद्यादीनाम् अन्त्यमुच्यते. अन्त्यसमीपमुपोचमम्"] : Again this यञ् will come in place of ञञ् and इञ् only by the परिभाषा "निर्दिष्टमानसरादीनां भवन्ति" । Why do we say अन्त्यसमीपः ? Witness वासिष्ठी (where यञ् being चाच् यञ् does not take यञ् in the fem). Why do we say उपोचमयोः ? Witness औपयवी (where the penultimate not being a long vowel, यञ् cannot come in the fem), but we have आतिवृद्धादीन् "hy गोत्रं च चरणं सृष्ट" (see स्त्रीप्रत्यय) ; why again do we say गोत्रे here ? witness आदिष्कन्ती (with टिङ्गानञ्—इति कौप्) ; here चञ् not being in sense of अपत्य or औत्तपत्या, यञ् can not come in the feminine.

नित—। गोत्रे श्री भगिनी विहिती चत्वार्यः, तदन्त्योः प्रातिपदिकयोः सुवपोचमयोः स्त्रियां षष्ठादंशो भवति । किञ्चित् 'गुरुवोचमम्' नाम' इत्याह—
अद्यादीनाम् तिप्रधतीनाम् 'अन्त्याम्' अन्त्याधरम् 'उच्यते' तदाह्य' भवति, तस्य समीपम् इति उपोचमम् (समीप्यो अन्त्योभावः) । अन्त्यात् अव्यवहितपूर्वम् इत्यर्थः ॥

यञ्: अनेकास्त्वादपि "निर्दिष्टमानसरादीनां भवन्ति" इति परिभाषया चत्वारिणोरेव यञ्, न तु तदन्त्योः समुदावद्या । न च 'चिञ्' इति सुतृच्य अन्त्यादंशोयत्तु स्यात् इति बोध्यम् । एवम् कुमुदगन्धेरपत्यम् इत्यर्थे 'तस्यापत्याम्' इति अपि कुमुदगन्धि + अञ् = कौमुदगन्धः । ततः स्त्रीप्रत्यये सति, अनेन चणोः स्थाने यञ् (य) = कौमुदगन्धः, ततः 'ग्रन्थ्याप' इति आभिप्रायि कौमुदगन्धः । अथवा इति रुद्राकरण्याह—वराहसगापत्याम् इति वराह + इञ् ("अतइञ्") = वाराहिः । तस्यास्त्री इति इञ्: स्थाने यञ्, ततः आप् = वाराहः । एव' वाक्यकः ॥ वासिष्ठी चत्वार्यः । वैजनिती इत्यपि नान्यत्र । किन्तु यदा दिव्यामित्रः सनदृष्टा न भवति

सदा "सद इव" इति इति सति स्थितिः। स्यात् [तथा च भाग्यम् "सदस्य
स्थितिः" इत्यादि] ॥ अथ स मुगमम् ॥

११८८ । गोलावयवात् । ४११८८ ॥

दी— । गोलावयवा गोलाभिस्ताः कुलाख्याः, ततो गोले
विहितयोः अगिनीः स्त्रियां अङ्गदेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थः
आरम्भः । पौषिका । भौषिका ।

Bhattoji in order to explain the word गोलावयव as occurring
in the sutra says that words that specify or signify some
well-known races are गोलावयव (i.e. पुषिका, भुषिका, मुगम etc) ; and
■ चङ् or इङ् in the sense of गोव are attached after such गोला-
वयव words, then in the fem. these will take चङ्, no matter the
words are not गुरुपीतम् । Thus we get पुषिका चङ् इति पुषिका +
इङ् = पौषिका । Then in fem. पौषिका + चङ् चाम् = पौषिका । Simi-
larly भौषिका, भौषिका &c.

नित— । 'पुषिकाः' इति चङ् । गोलावयवस्य व्याचष्टे—गोव कुलम्
अभिमतं प्रख्यातं कुलम् चाकामिने इति कुलाख्याः सन्त्याः, कुलानामि इत्यर्थः,
पुषिका-भुषिका-मुगमरादयः, "ततो गोले विहितयोरपिनीः स्त्रियां अङ्गदेशः भवति" ।
अथ स सदम् मूली ।

१२०० । क्रीडादिभ्यश्च । ४१२०० ॥

दी— । स्त्रियां अङ्गदेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थः
अनपिअन्तार्थः आरम्भः । क्रीडा । व्याद्या । 'सूतं युवत्याम्'
सुत्या । 'भोजसन्निये'—भोज्या ।

To words of the क्रीडा—class, चङ् comes in the fem. (though
these are not गुरुपीतम् or चङ्गल वा इवम्) । The word सूत takes
चङ् in fem. to denote a युवति &c. and भोज to denote a भोज्य ।

सित—। सुगता। शौकियपी यथा—शौकि, साकि, म्याकि, चापिचि, चापचि, चीपयत, चंटयत, देजयत, बैजयत, सौवातकि, सुतदुष्क्याम्, भोज चिदि, शीतकि, कौटि, भौरि, शौकिकि, शाजकि, शाजकि, चापिचि, गौजल्य ॥

१२०१। दैवयज्ञि-श्रीचरुणि-सात्यमुधि-काण्डे विहिभ्यो-
ऽन्यतरस्याम् । ४।१।८१ ॥

दी—। एभ्यश्चतुर्भ्यः षष् वा । अगोत्रार्थमिदम्,
गोत्रेऽपि परत्वात् प्रवर्तते । यस्मै 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीप् ।
दैवयज्ञा—दैवयज्ञी । इत्यादि ॥

The four words दैवयज्ञि etc (that end in the suffix इन्) optionally takes षष् in the feminine. This sūtra is both for गोत्रार्थ and अगोत्रार्थ senses ; optionally when this sūtra does not operate these words take ङीप् in the fem. by the rule 'इतो मनुष्यजातेः' । Thus दैवयज्ञश्च अपत्यम् इति दैवयज्ञ + इन् = दैवयज्ञि । ततः षष् = दैवयज्ञा । ङीपितु—दैवयज्ञी । एवम् श्रुचिचरुश्च अपत्यम् इति = श्रुचिचरुणा—श्रुचिचरुणी । सात्यमुश्च अपत्यम् इति = सात्यमुष्वा—सात्यमुष्वी इत्यादि ॥

सित—। दैवयज्ञि, श्रीचरुणि, सात्यमुधि, काण्डे विहि इत्येतेषां चतुर्णां अन्यतरस्यां (विकल्पिक) षष् प्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । इत्यन्ताएते । गोत्रचरुणि चतु र् व र् तते । तेन सभयविक्षाया इयम् । गोत्रे पूर्वे च चरुादिभ्यः प्रातो विकल्प्यते, अतोर्न चानन्तरं अपत्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्तं—'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीपेयं भवति । ततः दैवयज्ञा-दैवयज्ञी काण्डे विहिता—काण्डे विही इत्यादि सिधाति । अथत् सुनमम् ॥

इति दक्षिणापत्याधिकारप्रकरणे ऋक् सुदरकनकता नितलाविधौ-याज्ञ्या सम्प्रदायः ॥

NOW AVAILABLE

Dr. K. RAY'S—

1. EVOLUTION OF GITA (containing growth of metaphysical and ethical ideas from the Vedic period down to the age of Gita—Discussion on the principles of the Vedas, Upanishads, Sūtras, Manu and Charaka Samhitas, Puranas, Tantras, Panini, Bhasa and Gita &c).

Rs. 4/-

1. PHILOSOPHY OF AYURVEDA (containing its principles &c, mode of procedure in treatment of diseases, Tri-dosha Tattwa, comparison of its principles, with Homoeopathy; and practical medicines on Stone, Phthisis, Cancer, Blood-pressure, Plague, Meningitis &c. &c.).

100 pages—Re. 1/-

(Highly spoken of by Scholars here and abroad)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray. - 448.

Author— Dikshita, Bhattaji.

Title— Siddhanta-Ramuni.
Vol. III, Pt. 1.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
2. Dr. R. G. Ray By. Ministry. Ray Board	4/8/34.	

P.T.O.